

**ВАРНЕНСКИ СВОБОДЕН УНИВЕРСИТЕТ „ЧЕРНОРИЗЕЦ ХРАБЪР”
ЮРИДИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ПСИХОЛОГИЯ”**

ЛАЙЛЯ АБЖАНОВНА УТЕНИЯЗОВА

**ПСИХОКОРЕКЦИЯ НА ЛИЧНОСТНИ И
ПОВЕДЕНЧЕСКИ ПРОМЕНИ ПРИ ЮНОШИ
В УСЛОВИЯ НА СОЦИАЛЕН СТРЕС**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд
за присъждане на образователна и научна степен “доктор”
Професионално направление „Психология“
Докторска програма „Обща психология”

Варна • 2018

ВАРНЕНСКИ СВОБОДЕН УНИВЕРСИТЕТ „ЧЕРНОРИЗЕЦ ХРАБЪР”
ЮРИДИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ПСИХОЛОГИЯ”

ЛАЙЛЯ АБЖАНОВНА УТЕНИЯЗОВА

**ПСИХОКОРЕКЦИЯ НА ЛИЧНОСТНИ И
ПОВЕДЕНЧЕСКИ ПРОМЕНИ ПРИ ЮНОШИ
В УСЛОВИЯ НА СОЦИАЛЕН СТРЕС**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд
за присъждане на образователна и научна степен “доктор”
Професионално направление „Психология“
Докторска програма „Обща психология”

Научен ръководител
доц. д-р Даниела Андонова

Рецензенти:

Варна • 2018

Дисертационният труд се състои от увод, изложение в три глави, заключение и списък на използваната литература. Общият обем е 172 страници. Текстът съдържа 2 таблици и 9 фигури. Списъкът на използваната литература включва 119 източника на руски (104) и английски (15) език.

Дисертационният труд е обсъден в катедра „Психология” и е насочен за защита пред научно жури, назначено със заповед на Ректора на ВСУ „Черноризец Храбър” № .....

Авторът на дисертационния труд е докторант на самостоятелна подготовка към Катедра “Психология” при Юридически факултет на ВСУ „Черноризец Храбър” и работи като практикуващ психотерапевт и медицински психолог.

Публичната защита на дисертационния труд пред Научно жури ще се състои ..... в ..... на ВСУ „Черноризец Храбър” на открито заседание на Научното жури. Материалите по защитата са на разположение в канцеларията на катедра „Психология“ към Юридически факултет на ВСУ „Черноризец Храбър” и на интернет адрес www.vfu.bg, раздел „Докторанти”.

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Въведение

Нарастващата роля на социалните стресови фактори върху конституционално-психотипологическата основа на личността на подрастващия е важен социално-значим фактор в съвременен Казахстан. Всеки индивид се формира под силното влияние на действащите върху него социално-икономически и социално-политически фактори, които по-нататък пораждаат така нареченото социално-информационно въздействие, често водещо до високи нива на стрес.

Преди всичко, острият и хроничен социално-информационен стрес се разглежда като външен патогенетичен фактор, насочен към личностно-характерологичната, психофизиологичната и като цяло, психобиологичната структура на личността на подрастващия.

В трудовете на психолози, психиатри, психотерапевти, психофизиолози, посветени на изучаването на влиянието на стреса върху личността, се обръща внимание на измененията при личност с устойчив характер в резултат на остро или хронично въздействие на психични травми (Зейгарник, 1976; Лебединский, 1960; Ахвердова, 1998; Кочергина, 1999; Кривоконь, 1999). Продължителната нестабилност на социалните условия увеличават възможността за интензификация на процесите на вариативност на качествените и количествените психотипологични особености към границите на психопатията.

2. Актуалност и значимост на темата на изследването

Актуалността на темата на изследването се определя от значението на социално-информационния стрес като фактор, влияещ деструктивно върху конституционално-типологическата основа на личността, като води до понижаване на функционалната активност на индивидуалната бариера за психична и психологична адаптация, изтощава психобиологичните резерви на личността и компенсаторните ѝ механизми. Взаимодействията и взаимовлиянията между външните фактори на средата и вътрешните, вродени конституционални фактори под формата на черти на характера, темперамент, висши личностни свойства, водят до индивидуално-психотипологични промени в конституционално-континуалното пространство на личността. Необходимостта от изучаването на проблемите, свързани с диагностиката и психокорекцията на аномалиите в психичното здраве на подрастващите се превръща в първостепенна задача в наши дни, характеризиращи се със засилващ се социално-информационен стрес.

Ефективността на методите за ранна психологична диагностика на конституционално-типологичната аномална личностна промяна предполага разработка на методи за психокорекция, съответни на конституционалните основи на личността на юношата. Необходимостта от разработване на методи за психокорекция се налага от социалната значимост на предотвратяването на трайни промени в личността от диапазона норма-акцентуация до диапазона на граничната аномална личност (ГАЛ).

Значимостта на изследването се състои в изясняването на потенциала на методите за конституционално-ориентирана психокорекция, които позволяват да се смекчат основните невротични симптомокомплекси, формиращи се под въздействието на социално-информационния стрес.

3. Обект и предмет на изследването

Обект на изследването е личността на юношата под влиянието на социално-информационен стрес.

Предмет на изследването са аномалните личностни и поведенчески промени в конституционално-континуалното пространство на личността и начинът, по който те се повлияват от последващо оказване на специализирана психологическа помощ.

4. Изследователски проблем

Изследователският проблем се отнася до взаимодействието на конституционално-психотипологичните особености на личността с влиянията на средата в условия на социално-информационен стрес. Принадлежността към един или друг психотип определя различни конституционално-психотипологични и личностни механизми за компенсация и адаптация, следователно при наличие на аномални личностни промени под въздействието на социално-информационен стрес удачна стратегия е прилагането на конституционално-ориентирани методи за психокорекция. В основата на разработването на методи за психокорекция е поставена социалната значимост на предотвратяването на промени в психологичните и личностните преживявания в диапазона норма-акцентуация до диапазона на граничната аномална личност.

5. Авторска хипотеза

Теоретичната хипотеза се състои в допускането, че личностните и поведенческите промени в условията на социално-информационен стрес се определят от конституционално-психотипологичните основи на личността, което може да наруши адаптационните и компенсаторни възможности на личността.

Емпиричната хипотеза се състои в очакването, че различните индивиди, намиращи се в условията на социално-информационен стрес, ще реагират на психотравмиращите фактори в съответствие със своя индивидуален набор от психотипологични особености. При някои юноши типът на реакция ще остане в рамките на психологичната норма, докато други ще се дезадаптират и това ще доведе до декомпенсация на защитните конституционални психологични механизми. Те могат да се възстановят чрез оказване на специализирана психологическа помощ.

6. Цел и задачи на дисертационния труд

Целта на дисертационния труд е проучване на личностната вариативност при социално-информационен стрес, използвайки метода на ранното психологическо диагностициране с по-нататъшна разработка на методи за психокорекция, съответстващи на конституционалната основа на личността на юношата.

Задачите на дисертационното изследване са:

1. Проучване на научните източници и данни, посветени на психодиагностиката и психокорекцията при юноши с невротични и психосоматични растройства и с личностни и поведенчески реакции в резултат на социален стрес.
2. Обективизиране на личностните и поведенческите промени при юноши в условията на деструктивното влияние на социално-информационните фактори в зависимост от индивидуалния психотип.

3. Разработване на методи и техники за психологическа корекция на аномалните личностни и поведенчески промени в условията на социален стрес в зависимост от индивидуалния психотип.
4. Прилагане на методи за оказване на конституционално-ориентирана специализирана психологическа помощ, като профилактика на формирането на девиантно поведение и невротични преживявания у юношите.
5. Статистически анализ и интерпретация на резултатите от емпиричното изследване.
6. Формулиране на препоръки за приложение на резултатите от дисертационното изследване.

7. Методология на изследването

Сред методите за диагностика са приложени методите анализ на историята на живота, наблюдение и беседа, клиничен метод, клинични въпросници: клиничен въпросник за оценяване на невротичното състояние, патохарактерологически диагностичен въпросник за определяне нивото на невропатизиране и психопатизация, личностен въпросник на Айзенк (EPI), скала на тревожност. За психологическата корекция са използвани методите на принципа на патогенетичната и кататимно-имагинативната психотерапия.

Ефективността и ефикасността на метода психологическа корекция е проверена с помощта на многовекторния психологически анализ. Използван е критерият χ -квадрат при сравнителната оценка на ефективността на методите за психокорекция в съответствие с нулевата хипотеза, когато няма различия между сравняваните групи.

II. ОБЕМ И СТРУКТУРА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Дисертационният труд, в обем от 172 страници, се състои от увод, три глави, заключение и списък на използваната литература. Съдържанието на всяка глава е разделено на отделни параграфи. Текстът съдържа 2 таблици и 9 фигури. Списъкът на използваната литература съдържа 119 заглавия на руски и английски език. Изложението на дисертационния труд е структурирано, както следва:

УВОД

ГЛАВА 1. ОСОБЕНОСТИ НА ПСИХИЧНОТО РАЗВИТИЕ И ПРЕЖИВЯВАНЕТО НА СТРЕС В ЮНОШЕСТВОТО

1. Психологични особености на юношите

- 1.1. Промени в афективната сфера
- 1.2. Промени във възприемането на себе си
- 1.3. Промени във взаимоотношенията с другите

2. Възрастова специфика на психичната уязвимост към стрес при юношите

- 2.1. Понятието за стрес – определения и теоретични модели
- 2.2. Фактори за стрес в юношеството
  - 2.2.1. Личностни фактори
  - 2.2.2. Социални фактори
- 2.3. Социално-информационни стресори и тяхното влияние в юношеството
  - 2.3.1. Социализация на юношите в информационното пространство
  - 2.3.2. Социално-информационните стресори като фактори за аномални личностни промени при юношите
  - 2.3.3. Личностни промени при юноши в условията на социално-информационен стрес

2.4. Психологични и психосоматични последствия от стреса в юношеска възраст

Изводи от първа глава

ГЛАВА 2. СТРАТЕГИИ ЗА ПСИХОЛОГИЧЕСКА ПОМОЩ ЗА ЮНОШИ В УСЛОВИЯ НА СОЦИАЛНО-ИНФОРМАЦИОНЕН СТРЕС

1. Видове и методи за психологическа помощ за юноши

2. Социално-психологически тренинг

3. Индивидуални програми за справяне със стреса

3.1. Фокусирана върху решенията терапия

4. Семейно-ориентирани програми за справяне със стреса в семейството

4.1. Семейна психотерапия

4.2. Семейно консултиране

5. Оказване на специализирана психотерапевтична помощ на юноши

5.1. Метод на патогенетичната психологическа корекция

5.2. Кататимно-имагинативен метод за психологическа корекция

Изводи от втора глава

ГЛАВА 3. ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЮНОШИ ПРИ СОЦИАЛНО-ИНФОРМАЦИОНЕН СТРЕС

1. Цел, задачи и хипотези на емпиричното изследване

2. Методика на изследването

2.1. Изследвани лица

2.2. Диагностични методи

2.3. Статистическа обработка на резултатите от изследването

3. Резултати

3.1. Диагностика на конституционално-психотипологичните особености на юношите

3.2. Анализ на ефективността на оказването на конституционално-ориентирана психологична помощ

Изводи от трета глава

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изводи

Библиографски списък

III. КРАТКО ИЗЛОЖЕНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

В увода към дисертацията изборът на темата е обоснован съгласно нейната актуалност и практическа значимост. Определени са изследователския проблем и хипотезата, обектът и предметът на дисертационното изследване. Обоснована е целта на изследването и са посочени задачите, които следва да бъдат изпълнени.

Първа глава „Особености на психичното развитие и преживяването на стрес в юношеството“ е посветена на разглеждането на юношеската възраст като специфичен период, характеризиращ се с бурни промени по всички линии на развитието, което определя и особената уязвимост на юношите към преживяването на стрес и последствията от него.

В **първи параграф** „Психологични особености на юношите“ юношеството е описано като период на драматични психологични и социални промени, които започват с промяната в социалната ситуация на развитието – еманципацията на юношата от възрастните бележи прехода от зависимото детство към независимостта и отговорността на зрелостта. Посочени са областите на развитие и основните задачи на

развитието, както и централното новообразуване през периода – чувството за зрялост. Юношеството се приема не непременно като проблематичен и кризисен период: то съдържа както риск от негативни промени, които могат да окажат дългосрочно влияние върху цялостния жизнен път, но същевременно реорганизацията на биологичното, емоционалното, когнитивното и социалното функциониране на юношите съдържа и огромен потенциал.

В параграфа са разгледани промените по три критично важни линии на развитието в юношеска възраст – промените в афективната сфера, във възприемането на себе си и във взаимоотношенията с другите.

В подпараграф 1.1. „Промени в афективната сфера“ юношеството е представено като период, в който се разгръщат сериозни промени в емоциите и поведението вследствие на хормоналните, морфологични и когнитивни промени в процеса на преустройство на организма. Описани са характерни за юношите особености на емоциите, настроенята и поведението – безпокойство, повишена възбудимост, депресия, агресивност, импулсивност, рязка смяна на настроенята и извънредно голям диапазон на преживявания на полярни чувства. Подчертано е, че асоциални чувства и поведения като обида, озлобеност, агресивност, пренебрежение към възрастните, могат да се проявят при неблагоприятни условия като тежка обстановка в семейството, конфликти с родителите, лоши отношения с връстниците, проблеми в училище и др.

Специалистите по юношеска психиатрия смятат, че възрастта от 14 до 18 години представлява критичен период за възникване на психопатии. Освен това в този период особено остро се проявява акцентуацията на някои черти на характера. Обикновено акцентуациите се развиват в периода на формиране на характера и отшумяват с израстването. Особеностите на характера при акцентуациите могат да се проявяват не постоянно, а само в определени ситуации, и почти не се срещат в обичайни условия. Социална дезадаптация при акцентуации или напълно липсва, или е краткотрайна.

Често срещано състояние в юношеството е депресията, която води до чувства на тъга, безнадеждност, самоунижение. Юношеската депресия може да се прикрива зад скука, агресивност, безпокойство, хипохондрия, капризи или неприемливо поведение, и дори девиантно поведение. Депресията при юноши може да бъде от два вида. Първият вид е безразличие и празнота, породена от своеобразния вакуум от чувството, че детството е свършило, а юношата все още не се чувства възрастен. Този вид депресия е с благоприятен изход. Вторият вид депресия възниква вследствие на жизнени провали, когато юношата не успява да реши поставените задачи и възникващите проблеми, докато околните не могат или не желаят да разберат какво иска той и да му окажат нужната подкрепа. Понякога, към края на юношеството, възниква чувство на изолация от света и самота, с които юношите не винаги успяват да се справят сами. Тогава могат да възникнат и мисли за самоубийство.

Заедно с тези специфични рискове, когнитивният ръст, който включва подобряване на уменията за обработка на информация и решаване на проблеми, лингвистични и социални умения, морални разсъждения, дава на юношите съвършено нов начин на мислене и разбиране на света. Преживяванията на юношата стават по-дълбоки, появяват се по-устойчиви чувства, значително по-широк кръг от явления в социалната действителност стават емоционално значими. Започва формирането на зряла емоционална регулация.

В подпараграф 1.2. „Промени във възприемането на себе си“ е разгледана възникващата през юношеството потребност от себепознание и случващите се дълбоки преобразувания в Аза. Откриването на ценността на вътрешния свят и фокусът върху себе си са характерна особеност на този период от развитието.

Една от функциите на самосъзнанието на личността е социално-регулаторната. Спецификата ѝ в юношеството се състои в това, че отначало юношата е фокусиран основно върху своите недостатъци, изпитвайки потребност от отстраняването им, а по-късно интересът му се разширява до особености на собствената личност като цяло, включително възможностите и положителните си качества. В началото на юношеството започва формирането на устойчиви идеали, като в началото на периода това са по-скоро външните качества на идеалната личност – например нейните постъпки, а в по-късно юношество желаният образ на собствената личност се състои повече от устойчиви вътрешни достойнства, чийто образец юношата намира в значими други хора.

Активното формиране на самосъзнанието и рефлексията поражда големите въпроси за себе си, за живота и за своето място в него. Настъпва период на безпокойство, свързано с формирането на лична идентичност, самотъждественост, приемственост и единство. Централно място заема въпросът „Кой съм аз?“, чийто отговор изисква множество конкретни избори. Юношата активно експериментира и тества идеи, роли, ценности, цели и модели на поведение по пътя към психосоциалната зрялост. Постигнатата идентичност се характеризира с независимо осъществено търсене на решения на проблемите и приемане на тези решения. Тези юноши имат собствени планове за бъдещето си, които са в състояние да преразглеждат. Тяхното собствено бъдеще е въпрос на самореализация, а не на преследване на цели, зададени им от някой друг. Те проявяват висока самооценка, устойчивост към стрес, способност да вземат премислени решения и да действат независимо, докато юношите в статус на дифузия на идентичността са с ниска самооценка, неспособност да се справят със стреса и тенденция към импулсивни решения.

Идентичността е свързана с емоционалното развитие на юношите. Процесите на постигането ѝ поставят сериозни предизвикателства. Според Марша нивото на тревожност е най-високо сред юношите в статуса на мораториум; от друга страна, лесният избор на предрешената идентичност намалява безпокойството. Дифузията на идентичността като състояние на неопределеност, объркване и липса на увереност в себе си може да има неблагоприятни последици по две линии: пасивно избягване и активно бягство от трудностите.

Заедно с процесите на идентичността в юношеството протичат и значителни промени в Аз-концепцията, която е една от най-динамично развиващите се структури. Детската Аз-концепция, основана върху интернализацията на мненията и оценките на значимите други, става все по-комплексна и независима от своите ранни детерминанти, но и по-нестабилна, по-малко позитивна и по-противоречива. Аз-концепцията варира в зависимост от това, как юношите оценяват себе си по различни измерения (физическа, академична, социална, морална Аз-концепция. Аз-концепциите претърпяват структурни и съдържателни промени. Физическата Аз-концепция силно повишава своята важност. Характерно за юношеството е, че външният вид е най-важен за общото чувство за лична ценност, особено при момичетата, като привлекателността на лицето е най-силният предиктор на психосоциалното функциониране в сравнение с други физически показатели. Ролята на академичната Аз-концепция като предиктор на удовлетвореността от живота намалява, а тази на социалната Аз-концепция се засилва, както и измерения на Аз-концепцията като овладяване на външния свят, професионални и образователни цели. Към края на юношеството Аз-концепциите започват да стават по-добре организирани и по-хармонични, със значително влияние върху регулацията на поведението.

Самооценката е много важна като основен регулатор на поведението, оказващ непосредствено влияние върху процеса на самопознанието и като цяло развитието на личността. В самооценката протичат следните промени: в ранно юношество акцентът в отношението към себе си се премества от академичната сфера към взаимоотношенията и физическите качества; с нарастването на самокритичността самооценката става по-адекватна, като юношата е способен да възприема както положителните си, така и отрицателните си качества; в самооценката все по-важни стават моралните качества, способностите и волята; въпреки че самооценката става по-независима от външни оценки, оценките на значимите други оказва огромно влияние върху самооценката; влиянието на родителите върху самооценката намалява и се повишава влиянието на връстниците като референтна група; самооценката оказва влияние върху успешността на дейността и социално-психологическия статус на юношата в групата, и регулира процесите на общуване; неадекватната самооценка детерминира делинквентно поведение; самооценката значимо корелира с невротични състояния при юношите.

Юношите с адекватна самооценка имат по-широк кръг от интереси, активността им е насочена към различни видове дейности, а също и към междуличностни контакти. Юношите с ниска самооценка са застрашени от депресивни тенденции. Юношите със силно завишена самооценка са ограничени във видовете дейност и са силно насочени към общуване, дори и повърхностно.

В подпараграф 1.3. „Промени във взаимоотношенията с другите“ са разгледани взаимоотношенията с връстниците и с възрастните. Взаимоотношенията с връстниците се превръщат в остра потребност и придобиват огромно значение. Оценките на приятелите стават много по-важни в сравнение с оценките на родителите или учителите. Юношите имат свои собствени норми, нагласи, специфични модели на поведение, които формират специфична субкултура. За тях е от съществено значение чувството за принадлежност, завоюването на свое място в референтната група. Юношата е силно повлиян от групата, от нейните ценности, и преживява безпокойство за своя статус в групата и популярността си сред връстниците. В общуването с тях той усвоява социалните норми, преоценява ценностите си, удовлетворява потребността от признание. Общуването с връстниците удовлетворява не само потребността от афилиация, но и от обособяване и самоутвърждаване. Наблюдава се следната динамика на мотивите за общуване с връстниците: на възраст 12 – 13 години за юношата е важно да заеме определено място в групата, а нейното влияние е максимално – популярността и статусът определят емоционалното благополучие. Във възрастта 14 – 15 години нараства стремежът към автономия и търсенето на признание за собствената личност в очите на връстниците. Във възрастта 15 – 18 години общуването не само заема огромно място, но и представлява самостоятелна ценност. Времето за общуване се увеличава, разширява се географията и социалното пространство на общуването.

Общуването с връстниците има изключително голямо значение за развитието на личността в юношеска възраст. В него протича усвояването на социалните норми; в съвместната дейност се изработват умения за социално взаимодействие. Извън групата на връстниците, където отношенията са равностойни и статусът трябва да се заслужи, не е възможно юношата да придобие определени „зрели“ качества. Липсата на такава възможност често води до социална дезадаптация и правонарушения. Освен това общуването с връстници осигурява особен тип емоционален контакт, който носи чувство за благополучие, устойчивост, солидарност и взаимна подкрепа.

Взаимоотношенията с родителите през юношеството минават под знака на универсалната цел – прекъсване на детската зависимост от тях. Това прекъсване обикновено преминава не по пътя на разрыв в отношенията, а чрез възникване на ново

качество на взаимоотношенията. Заедно с ярко изразения стремеж към независимост връзката с родителите остава дълбока и значима и оказва силно влияние върху формирането на личността през целия период.

Като следствие от преориентацията на общуването от родителите и учителите към връстниците, ценността на общуването в семейния кръг намалява своята ценност. Юношите се опитват да преодолеят забраните, за да разберат границите на своята независимост и да удовлетворяват потребността си от самоутвърждение. Изискванията на родителите могат да запазят влиянието си върху юношата само при условие, че имат смисъл и извън пределите на семейството, в противен случай предизвикват протест.

Юношите се отнасят много емоционално към отношенията си с родителите, но процесът е еднопосочен – те изискват от родителите си внимание, разбиране, насърчаване и подкрепа, но не са склонни да бъдат на свой ред отзивчиви към тях. По-късно, в периода 15-18 години се появява ново позитивно отношение към родителите, както и като цяло към възрастните – развива се емпатия, желание да им се помогне, да се сподели с тях радост или тъга. Но това се случва само ако взаимоотношенията с възрастните имат доверителен характер. Намесата и принудата е непоносима за тях, но биха били благодарни за тактична помощ.

Поведението на родителите и тяхното отношение към юношата в значителна степен определят колко лесно той ще овладява различни социални и трудови навици, ще придобива независимост, увереност и положителна самооценка. Създаването на общност в живота на възрастния и юношата, разширяването на сферата на тяхното сътрудничество и съдържателни контакти съставляват необходимите условия за успешно справяне с предизвикателствата.

Във **втори параграф** „Възрастова специфика на психичната уязвимост към стрес при юношите“ са разгледани понятието за стрес, факторите за стрес в юношеска възраст, социално-информационният стрес и неговото влияние върху личностните и поведенческите промени в юношеска възраст.

В **параграф 2.1.** „Понятие за стрес – определения и теоретични модели“ са представени физиологичните и психологичните механизми на стреса.

Параграф 2.2. „Фактори за стрес в юношеска възраст“ е посветен на личностните и социалните фактори, които обуславят преживяванията на стрес в юношеска възраст. В приетата от автора теоретична рамка личностните фактори от критично значение се отнасят до конституционално-типологичната вариативност на личността.

Характерното за личността постоянство и устойчивост на индивидуалните качества е свързана с биологични стабилни характеристики, които са обусловени на генетично ниво или появяващи се в началния стадий на онтогенезата, съхранявайки се относително неизменни през целия живот. Съвкупността от устойчиви вродени или придобити признаци – конституцията на индивида, е съвкупността от всяка морфологична, физиологична или психична особеност на организма, която е обусловена в развитието си от активността на общи генетични фактори. Външните условия могат да въздействат върху генотипа (полученият от предците наследствен материал) и той на свой ред може да се проявява като различни фенотипи. „Норма на реакция“ е граница на фенотипичната вариативност на организма. Всички признаци са резултат от взаимодействието между наследствеността и средата: някои с широки, а други – с тесни норми на реакция. Под невродинамична конституция се разбира свързващото звено между биологичните подсистеми и психодинамичните свойства на индивида. Благодарение на изследванията на учени като Павлов, Теплов, Небилицин, Русалов и др. е установено, че само неврофизиологичните свойства имат значима роля

в детерминацията на индивидуални качества като темперамент, общи способности, сензитивност.

По този начин индивидът и неговата конституция са органично взаимосвързани. От начина, по който ще протича взаимодействието между конституционално-биологичната основа на индивида и външната среда ще зависи вероятностната конституционално-типологична вариативност: позитивен дрейф към диапазона на нормата или негативен дрейф към диапазона на патологичната конституция. Приемствеността между биологичното и социалното може да бъде напълно разкрита въз основа на методологичния принцип на детерминизма, установен в психологията от Рубинщайн, който установява, че външните причини възникват от вътрешни условия и обратно, например патологията на мозъка се определя биологично, но характеристиките на личността на индивида, които се генерират от него, стават такива поради определените социални условия. Несъмнено процесът на придобиване на индивидуалност е доста многостранен и продължителен в ранната социализация.

Психологическият анализ на конституционално-типологичните основи на личността позволява да се повдигне въпросът за легитимността на дихотомния подход към проблема "нормо-патология". Както практиката, така и редица научни изследвания в тази област потвърждават, че не съществува рязко разграничение между конституционално обусловените личностни и типологични характеристики на човека в норма и патология.

Всички типологии на човешките характери по Кречмер, Шелдън, Фром, Леонхард и Личко произхождат от няколко общи идеи:

- 1) Характерът се формира много рано в онтогенезата и остава относително устойчив през целия живот;
- 2) Съчетанията на личностни черти, които съставляват характера на човека, не са случайни. Те образуват ясно различими типове, позволяващи да се говори за типология на характера.
- 3) Повечето хора могат да бъдат разделени в групи според тази типология.

В периода на израстването чертите на характера, формирали се в детството, могат да останат ясно изразени или да бъдат загладени, но с възрастта при определени неблагоприятни социално-психологически обстоятелства отново да се проявят отчетливо (особено при заболяване).

Акцентуациите на характера трябва да се разграничават от „акцентуираните личности“. Ако при формирането на последните основна роля играят влиянията на околната среда, то във формирането на акцентуациите на характера се проявяват в по-голяма степен генотипични свойства. Констатирането на акцентуация на характера и нейния тип е определяне на преморбиден фон, на който могат да възникват различни разстройства – остри афективни реакции, неврози, непсихотични разстройства на поведението и дори реактивни психози. Но в повечето случаи акцентуациите на характера не води до развитие на подобни разстройства.

Концепцията за граничната аномална личност, формулирана в работите на Боев и Ахвердова, определя статистически възможния диапазон, ограничен от психологичната норма и акцентуираната личност и различни степени на изразеност на патологична психична конституция (диапазона на психопатиите).

Според тази концепция акцентуантите притежават достатъчно адаптационни, компенсаторни, резервни възможности и затова функционирането на индивидуалната бариера на адаптация в рамките на психичната и психологичната норма е достатъчно надеждно. Акцентуантите са в състояние да поддържат обща и локална хомеостаза на биохимичните, неврохимични, невроендокринни, имунологични, психофизиологични,

психологични и други системи. Именно поради това акцентуантите, като вариант на психологичната норма, се характеризират с надеждна и стабилна социално-психологична адаптация и достатъчна степен на компенсаторни възможности. Функционирането на индивидуалната бариера на психологична и психична адаптация при представителите на диапазона на граничната аномална личност се отличава с липса на стабилност, непълценност и дисхармоничност на психобиологичния резерв на личността, което се обяснява с конституционално-психотипологичната предиспозиция на личността.

Наличието на съществено психотравмиращо въздействие върху акцентуантите води до напрежение на компенсаторния механизъм, което повишава възможността за аномални промени в конституционалното пространство на личността към диапазона на ГАЛ. Всеки от основните психологични типове се формира върху природния фундамент на характеристиките на нервната система. От гледна точка на акцентуациите това са шизотимици, епилептотимици, циклотимици и истеротимици. От крайните позиции това са шизоиди, епилептоиди, циклоиди и истероиди. Понататък конституционалните типове са психопатии. За да определи критериите за личностна вариативност, Личко групира типове акцентуации по следния начин: 1) шизоиден тип (включващ сензитивна, шизоидна, астеноневротична, психоастенична акцентуация); 2) истероиден тип; 3) циклоиден (хипертимен, лабилен) тип; 4) епилептоиден (конформен).

Шизотимиците (шизоиден тип акцентуация на характера) са пример за психологична и личностно-характерологична норма. Обикновено те не проявяват бурни реакции, за тях е характерна рационално-прагматична работа на интелекта и мисленето, няма ярко изразена интензивност на емоционалните преживявания. Но въпреки видимата уравновесеност и сдържаност, шизотимиците често показват огромен поток от емоционални ескпресии, когато това не противоречи на личните им интереси. Те лесно приемат общоприетите емоционални поведенчески стереотипи, но от друга страна често търсят уединение. Техните увлечения са разнообразни и богати, тъй като те притежават необикновени способности за интелектуално възприемане на света. Шизотимиците могат да поддържат високо ниво на адаптивност, толерантност, компенсация.

Граничната аномална личност от шизоиден тип поради своята емоционална затвореност и хладност предпочита общуване с избран кръг връстници, но самите връстници често протестират против включването си в този схематичен, умозрителен кръг. Затова конституционалните шизоиди често са самотни, но ситуацията на самота не ги тревожи и в юношеска възраст често са възприемани като „странни птици“. Връстниците им са отблъснати от емоционалната студенина и бездушието им. Шизоидните гранични аномални личности са кохорта, от която се формират юноши с девиантни поведенчески стереотипи. Шизоидните ГАЛ не могат да отговорят на социалните предизвикателства, както шизоидните акцентуанти. Те имат по-ниска толерантност към социално-психологически стресови ситуации и всякакви екзогенни въздесйтвия като цяло; адаптацията им е ограничена, и е устойчива предимно в селективен социален кръг.

Епилептотимиците (епилептоиден тип акцентуация на характера) се характеризират с висок жизнен тонус, издръжливост, работоспособност. Като цяло те са целеустремени, педантични, акуратни, добросъвестни и дори скрупулъзни в изпълнението на задачите. Това съчетание на качества им позволява да се справят добре с учебната дейност и работата си. Епилептотимиците са водени от честолюбие и меркантилизъм, които те успяват да прикрият. Те лесно се сдобиват с

благоразположението на висшестоящите и изкусно разграничават разликите в социалната йерархия. Психотравмиращо влияние върху тях може да окаже само ситуация, застрашаваща техните честолюбиви планове или лишаване от материалните им притежания. В условия на хронично стресиране те са склонни да употребяват алкохол, за да потиснат нарастващото емоционално напрежение. Ако тръгнат по асоциален път, епилептотимиците също се сдобиват с признание като лидери. Само заплахата от реално наказание и наличие на силни съперници са в състояние да коригират поведението им.

Граничната аномална личност от епилептоиден тип се характеризира с още по-ярко изразена меркантилност, граничеща с алчност, която, за разлика от акцентуантите, трудно могат да прикрият, както и своя егоизъм, болезнено честолюбие и склонност към чувствени удоволствия. Всичко това често ги води към спорове, конфликти, нарушение на нормите и законите чрез кражба, измама или шантаж. Тези отрицателни качества, видни още в юношеството, отблъскват връстниците им.

Истеротимиците (истероиден тип акцентуация на характера) се отличават с добра способност за имитация, което им позволява да се справят с всичко, свързано с учене, навици, особености на междуличностните взаимоотношения. Всъщност те не винаги достатъчно дълбоко разбират вътрешните връзки между явленията, за тях е по-характерно повърхностното възприемане, но емоционално и ярко, както и искрена илюзорна убеденост, че винаги могат лесно да постигнат привилегировани позиции благодарение на своите способности. Те са амбициозни, но трудно поддържат социално-приемлив стереотип на поведение. С времето се научават на сдържаност и търпение, овладяват умения за самоконтрол и могат с изгода за себе си да се възползват от способността си да правят ярко впечатление на околните. Истеротимиците правят впечатление на до известна степен инфантилни личности, които постоянно се нуждаят от закрила от жестокия и несправедлив свят. Те често се описват като жертви на обстоятелствата или на интриги.

Граничната аномална личност от истероиден тип се характеризира с отчетлив стремеж да бъде център на внимание и психологична потребност от признание на несъществуващи заслуги; от обожание и възторжено възприемане от околните. Представителите на ГАІ от истероиден тип са готови да пожертват всичко, за да се сдобият с признание за своя мним авторитет. Практическата липса на характерологични качества като издръжливост, целеустременост и търпеливост бързо води до конфликти и недоразумения. Ако попаднат в асоциални групи, истероидите се опитват на всяка цена да се харесат и се стараят да копират асоциалните модели на поведение. Истероидите са особено уязвими към стрес. Те трудно издържат всякакви социално-психологически стресори, които лесно ги привеждат в състояние на социално-психологическа дезадаптация. Склонни са към патологични преживявания, характерни за граничната аномална личност.

Циклотимиците (циклоиден тип акцентуация на характера) се отличават със съчетание на личностно-характерологични особености, което включва принципност и жизнерадостност, честност и възискателност, твърдост и чувствителност, решителност и настойчивост, общителност и сдържаност. Едни циклотимици са весели, шумни, предпочитат да общуват. Често могат да са впечатлителни, скромни и добросъвестни, с деликатно чувство за хумор и доброжелателност. Те бързо печелят симпатиите на околните. Общителността, заедно с тяхната целеустременост и отзивчивост им позволяват лесно да се придвижват по социалната стълбица. Но те не са амбициозни и често са доволни от своето място в социалната йерархия, дори ако то е по-ниско от това, на което те са способни в действителност. Тяхната емоционална топлина,

тактичност и отсъствие на егоизъм, тънката им наблюдателност и чувство за хумор ги правят лидери във всякаква среда.

Граничната аномална личност от циклоиден тип се отличава с предприемчивост и тенденции към авантюризъм. Те лесно се впускат в недостатъчно обмислени действия и често биват измамани поради своята доверчивост, откритост и добродушие. Представителите на циклоидния тип ГАЛ изключително рядко попадат в асоциални групи, които извършват престъпления над личността, защото това е свършено несвойствено за тях. Всички циклоиди се характеризират с общителност, съчувствие, състрадание. Те лесно се адаптират към променящи се обстоятелства, но тази приспособимост е по-скоро повърхностна, защото те имат тенденция към занижена самооценка и често се подценяват.

В условията на неразрешима психотравмираща социално-психологическа ситуация при циклоидите се провокират механизми на конституционална недостатъчност и може да се наблюдава развитие на гранични психични разстройства предимно във вида на субдепресия.

При всички представители на граничната аномална личност, независимо от психотипа, за прогностични неблагоприятни фактори следва да се приемат:

- бързо формиране на устойчиви признаци на личностно-характерологична структура, свойствена на определен психотип;
- разширяване на психологичните граници на „слабите места“ и „зоните на повишен риск“;
- специфично съчетание на психологични маркери – „лекота на внедряване“ и адаптация в асоциални субкултури;
- бързо нарастване във времето на устойчиви социално-психологически и психични признаци на патологични девиантни модели на поведение (делинквентни, токсикоманийни), готовност за гранично личностно реагиране.

Още един източник на стрес от критично значение в живота на юношите е социалната среда. В макросоциален план съвременната среда става все по-комплексна; стандартите, очакванията, социалните структури и условия на живот се променят стремително, а бъдещето изглежда все по-неопределено и непредсказуемо. В такива условия е трудно да се подготвиш за бъдещето, а чувството за несигурност нараства.

В социалната ситуация на развитието се появява принципно нов компонент – движение към все по-диференцирани отношения с другите и дисхармония в отношенията в значими жизнени сфери. Дисхармонията възниква, когато юношата излиза от привичната, комфортна система на отношения и настъпва период на взаимно неразбиране с родителите, проблеми с учителите, кавги с връстниците, тревога, безпокойство, дискомфорт, агресия, затвореност и т.н. Отношенията на юношите с околните са спонтанни, неконструктивни, незрели, некомпетентни. Интересът към преживяванията на другите е слаб, и отгук възниква взаимно напрежение в отношенията и неудовлетвореност от тях.

Социалните фактори за стрес при децата и юношите условно се подразделят на фактори на семейната и на образователната среда. Факторите на семейната среда могат да опосредстват обективните обстоятелства или стресови събития в живота на юношите. Доброто родителство има решаващо значение за позитивното развитие, което превишава значението на фактори като нищета, безработица или лоши условия на живот. От друга страна, семейната среда има значителен потенциал за негативно въздействие. Семейен климат, изпълнен с конфликти, гняв, неотзивчиви и лишени от емоционална подкрепа отношения между родители и деца, свръхконтролиращ и доминиращ родителски стил, липса на правила и структура – това са характеристики

на семейната среда, свързани с депресия, нездраво и рисково поведение, неадекватни копинг стратегии при децата и юношите (Ryff & Singer, 2000). От работата на Д. Баумринд върху родителските стилове е установено, че развитието на много черти на характера на детето е обусловено от особеностите на семейните взаимоотношения. Това може да доведе до развитие на неврози, формиране на психопатични реакции и т.н. Установена на връзка между родителския стил и нивото на тревожност. Най-стресогенните родителски влияния са: отсъствие на позитивен интерес от майката; директивност на майката; враждебност на бащата; непоследователност.

Бързите социални промени в наши дни отслабват ролята и функциите на семейството и способстват за разрыв в емоционалните връзки и разрушаване на семейната общност. В резултат на това семейството се оказва по-малко способно да изпълнява своите емоционални и моралообразуващи функции и това води до стрес, конфликти и тревожност при младите хора.

Училището е първият и основен за детето модел на социалния свят и един от най-важните социализационни институти. Развитието на личността в училище включва развитие на интелекта, на емоционалната сфера, на устойчивост към стрес, на увереност в себе си и приемане на себе си, на позитивно отношение към света и приемане на другите, на независимост, на мотивация за самоактуализация. Негативният опит в училище може да доведе до разнообразни последствия, доколкото в училище протича значителна част от всекидневието на юношите, изпълнено със значими междуличностни и социални отношения, които могат да бъдат важни източници на стрес. Стресът при юношите може да е свързан с трудности в учебния процес, от натиск от страна на родители и учители за по-висок успех, от прекомерна заетост, от дисфункционална комуникация с учителите. Всичко това може да предизвика постоянно напрежение, физическа и умствена преумора, повишена раздразнителност, трудности с концентрацията на вниманието, нарушения на съня и апетита, променливо настроение.

Изследванията на ролята на училището потвърждават, че тази социална среда е един от най-значимите източници на стрес при юношите, което е едно от психологическите обяснения за проблемите в съвременното образование, сред които са ниски академични постижения, затруднения в ученето, поведенчески и емоционални разстройства, скука и отчуждение от училището (Csikszentmihalyi, 2005; Shernoff, Csikszentmihalyi, Schneider, Steele & Shernoff, 2003).

Отношенията с връстниците играят решаваща роля за преживяванията на стрес в училище. Подкрепата им понижава ефектите на стреса; възприеманото одобрение повишава самооценката, а тя на свой ред способства за повишение на социалната компетентност и просоциалната ориентация. Обратно, стресовите събития и липсата на възприемана подкрепа от връстници и приятели са свързани с проблемно и антисоциално поведение. Юноши, които не получават подкрепа от връстниците си, могат да проявяват ниска самооценка, гняв, агресия и социални трудности (Rudolph, Caldwell & Conley, 2005; McCreary, Slavin & Berry, 1996). Взаимоотношенията с връстниците са най-силният предиктор на самотата в юношеството, която може да се проявява в множество психологични, социални и медицински аспекти като депресия, ниска самооценка, употреба на алкохол и психоактивни вещества, отпадане от училище, риск от свързване с девиантни групи, разстройства на хранителното поведение (Mcwhiter, Besett-Alesch, Horibata & Gat, 2002; Uruk & Demir, 2003).

Групата на връстниците може да има много негативно влияние върху поведението. Една от причините за девиантно поведение или за употреба на алкохол и психоактивни вещества е социализационният натиск от референтната група. Но

податливостта на влияние на индивида зависи от личностни фактори, както и от възрастта: най-голяма е тя в средна юношеска възраст. Освен това има данни, че авторитетният родителски стил намалява негативните влияния от връстниците (Steinberg & Morris, 2001).

В подпараграф 2.3. са разгледани социално-информационните стресори и тяхното влияние в юношеството. Разгледан е проблемът за социализацията на юношите в социално-информационното пространство. Психологичните и психофизиологичните характеристики на личността на юношата, аномалната личностна и поведенческа вариативност зависят, съгласно полевата теория на Левин, от взаимодействията и взаимозависимостите на жизненото пространство, психологическото поле на личността със събитията във външния свят, които могат да променят жизненото пространство, психологичното поле и същността на личността. Взаимовръзката и взаимозависимостта на човешкия организъм и личност с околната среда има не само физически, собствено психологически и социален, но и информационен характер. Взаимодействието на личността на юношата със системните информационни среди има не спонтанен характер, това е индивидуализиран избор, свързан със семейните, междуличностните и социалните отношения на юношата. Съвременното информационно пространство се оказва активен участник в процеса на социализация на юношите и фактор за развитието на личността. Значението на интернет в информационното пространство позволява да се говори за световната мрежа като за обществена структура, чиито основни характеристики са социалност, отвореност, интерактивност – характеристики, които в значителна степен удовлетворяват процеса на социализация на юношите. Връзките на информационното пространство и социализацията на юношите намират отражение в степента на критичност във възприемането на информацията и избора на стратегии за търсене на информация, а също използването на възможностите на информацията. Позитивните адаптивни модели на социализация осигуряват интензивна включеност на юношите в информационното пространство, диференциран избор на информационни източници и търсене на разнообразни смислови връзки.

В подпараграфа е обърнато внимание на социално-информационните стресори като фактори за аномалната личностна изменчивост при юношите. Социално-психологическата адаптивност, толерантността, устойчивостта на индивидуалната бариера на психична адаптация, компенсаторните възможности на личността по отношение на биологичните, психологическите, информационните и други патогенни стресори в значителна степен зависят от взаимодействията на конституционално-типологичните основи на личността с външните информационни въздействия. Социалната среда е културно-психологически (информационен и политически) климат, преднамерено или не, съзнателно или не създаван за личността, социалните групи и човечеството. Хората си влияят взаимно като социално-биологични същества както непосредствено, така и с помощта на изобретените от тях средства за материално, енергетично и информационно въздействие. Най-отчетливо това обстоятелство се проявява в съществената разлика в механизмите на стреса при човека и животните – при хората той е свързан преди всичко не с борба за оцеляване, а със социални мотиви. Така, Ериксън подчертава, че психологичното напрежение, което съпътства формирането на идентичността, зависи не само от физиологичното съзряване и личната биография, но и от духовната атмосфера на обществото, от социалната идеология.

Особена разновидност на емоционалния стрес представлява информационният. Особен вид стресогенен фактор са информационните въздействия. Научно-

техническият прогрес променя информационната среда, поражда информационен бум. Важен аспект на проявление на тези промени в информационното пространство е обучението. Неговата интензивност се повишава и в този случай възниква опасението от информационно претоварване. Въпреки че мозъкът има колосални възможности за обработка на огромен обем информация, претоварването може да е налице при недостиг на време. Несъответствието между скоростта на постъпване на информацията в мозъка и биологичните и социални възможности на човека водят до силно нервно-психично напрежение – информационен стрес. Трети фактор може да утежни информационното претоварване при юноши: ако изискванията на родители, учители, общество към тях са високи, механизмите за самозащита на мозъка (например разсейване и отклоняване от учебна дейност) може да не сработват.

В изучаването на неврозогенезата могат да се отбележат две направления, които по различен начин оценяват процесите на възприемане и осъзнаване на информацията и ролята им във възникването на невротични разстройства. Първото направление може да се обозначи като акцентирано върху количествените показатели на информацията, а второто – върху качествените. Към първото направление може да се отнесе възгледът на Хананашвили за „информационната триада“, лежаща в основата на неврозата. В нея се включват: 1) необходимост да се обработи и усвои голям обем високосзначима информация, както и необходимост да се вземе решение; 2) хроничен дефицит на време; 3) високо ниво на мотивация. При наличието на тази триада възниква невроза и различни психосоматични разстройства. Според Симонов обаче неврозата е „болест на незнанието“, което, обратно на възгледа на Хананашвили, отразява позиция за патогенетично значение на дефицита на информация – незнанието за това, какво може да се случи, какви са очакванията на другите и т.н.

В подпараграф 2.3. е разгледан и проблемът за личностната изменчивост при юношите в условията на социално-информационно стресиране. Предпоставката е, че в условията на социална нестабилност (правова, политическа, идеологическа, икономическа), както отбелязва Сосновский (2011), у човека се проявява нещо скрито, индивидуално, което е най-малко подложено на социално-културни и социално-психологически явления. Може да се каже, че при отслабване на социалната регламентация, на социалните институти се проявява конституционално обусловеното (Рогожина, 2004). Индивидуалната изменчивост на свойствата на човека като личност се определя от взаимодействието и взаимното проникване на основните компоненти на социалния и биологичния статус, социалната детерминация на психофизиологичните механизми на развитие на човека. От това, как ще протече взаимодействието между конституционално-биологичните основи на личността и външната среда, зависи вероятностната конституционално-типологична изменчивост – дрейф към диапазона на нормата или на патологията.

Важен вътрешен детерминиращ фактор за стресови реакции, определящ и тяхната нееднозначна зависимост от характера на външните въздействия, е личностната типология. В зависимост от типа личността се оказва предразположена към един или друг вид стресови реакции или проявява значителна устойчивост към някои въздействия. Съществуват типологични личностно-характерологични особености при юношите, за които социалните средови фактори са своего рода катализатори, водещи до бързо формиране или на гранична личностна аномална структура, или на патологична психопатична личностна структура. Във връзка с това може да се говори за съществени качествени и количествени различия между личностно-характерологичната структура на акцентуантите и конституционално-типологичните личностни проявления на граничната аномална личност. За да се

формира при юношите с акцентуации на характера устойчив аномален стереотип на поведение (токсикоманиен или делинквентен), е необходимо продължително и специфично въздействие на социални фактори, насочени към най-малкото личностно-характерологично и психотипологично съпротивление. Ако въздействието на социалните фактори е недостатъчно продължително и ненасочено, личността на юношата може да прояви висока толерантност, устойчивост към деструктивните социални фактори, което и наблюдаваме при акцентуантите (Шалимов, 2012).

Очевидно е, че вероятностен дрейф на конституционално-типологичните характеристики на човека е възможен в една или друга посока и това зависи от времето и интензитета, от значението на външните фактори, от тяхната съгласуваност или несъответствие с конституционните и биологичните основи на личността.

В подпараграф 2.4. са разгледани психологичните и психосоматичните последствия от стреса в юношеска възраст. Както отбелязва В. Мясищев (1960), преживяването е производно от личността на преживяващия. Ю. Александров (2010) описва характеристиките на група социално-стресови разстройства, детерминирани от социално-икономическата и политическата ситуация. Същността им се състои в това, че социално-психологическата ситуация води до прелом в общественото съзнание и промяна на жизнените ориентири на десетки милиони хора. Развиващите се вследствие на това масови проявления на състояния на психоемоционално пренапрежение и психична дезадаптация по същество са колективна психична травма, естествен „експериментален модел“ на социални стресови разстройства (Шалимов, 2012). Клинично социално-стресовите разстройства се проявяват с невротични симптоми като вегетативни дисфункции, нарушения на съня, астенични и истерични разстройства, панически разстройства, поведенчески отклонения под формата на заостряне на личностно-типологичните черти на характера, развитие на саморазрушаваща нецелесъобразност на поведението, загуба на „пластичността на общуването“ и на способността за приспособяване към случващото се при запазване на гледната точка, поява на цинизъм и склонност към антисоциални действия (Менделевич, 1998). Регистрирането на деструктивни изменения в психотипологичните особености, формирането на негативни механизми на дезадаптация и предболестни разстройства изискват разработване и прилагане на адекватни и оптимални методи на защита.

Теоретичният анализ на проблема на изследването показва, че в процеса на личностна изменчивост на юношите заедно с индивидуално-типологичните (биологично заложили) особености, решаваща роля играят социално-информационните условия на средата. Отчитайки това, психолозите трябва да конструират конституционално-ориентиран корекционен процес, който би спомогнал за адекватната социална адаптация на юношите и би стабилизирал тяхната личностна изменчивост в условията на хронично социално-информационно стресиране (Шалимов, 2012).

Изводи от глава 1

1. Промените в социалната ситуация на развитието в юношеска възраст са обозначени като начини за преодоляване на кризата на развитието при многофакторното въздействие на фактори за стрес от личностен и социален характер.
2. Индивидуално-типологичният психотип включва фенотипично постоянство и генотипична устойчивост.
3. Взаимодействието на конституционално-биологичните основи на личността и външната среда формират конституционално-типологична изменчивост с дрейф към диапазона на нормата или към диапазона на патологичната конституция.

4. Личността може да е предразположена към едни или други типове стресови реакции или да проявява значителна устойчивост към едни или други влияния в съответствие със своя психотип.

5. За юноши с типологични личностно-характерологични особености социално-средовите фактори могат да формират за кратко време гранична личностна аномална структура или патологична психопатична личностна структура.

Във втора глава „Стратегии за психологическа помощ за юноши в условия на социално-информационен стрес“ различни психологически подходи, подходящи за юноши в условия на социално-информационен стрес.

В параграф 1, озаглавен «Видове и методи за психологическа помощ за юноши» са разгледани основни понятия като психотерапия и психотерапевтична намеса, психологическа корекция, психологическо консултиране,.

Психотерапията може да се разглежда като лечебно въздействие чрез психологически средства. Без да се омаловажава значението на клиническите ѝ основи, при психотерапията и обекта на въздействие (психиката), и средствата за въздействие (намесата) са психологически феномени. Психотерапията е насочена преди всичко към психологически промени в когнитивната, емоционалната и поведенческата сфера. Заедно с основната, но не единствена цел – лечението, психологическото въздействие в клиника има за цели профилактика, рехабилитация и развитие. Терминът «психотерапевтична намеса» може да означава конкретен психотерапевтичен способ, например разяснение, уточнение, стимулация, вербализация, интерпретация, конфронтация, научаване, тренинг, съвети и т. н., а също и по-обща стратегия за поведение на психотерапевта, която е свързана с теоретична ориентация. Психотерапията е инструмент за реализация на личностния подход, който отразява насочеността към промяна на личността, а не само редукция на симптоматиката. Детайлното изучаване на личността, особеностите на нейното емоционално реагиране, мотивацията, особеностите на поведението и неговата промяна са необходими както за диагностиката, така и в хода на психотерапевтичната и психокорекционна работа.

Психологическата корекция е насочено психологическо въздействие върху едни или други психологични структури с цел осигуряване на пълноценно развитие и формиране на личността. Цели на психокорекцията са оптимизация, корекция, привеждане в норма на някакви психични функции, отклонения от оптималното ниво на индивидуално-психологичните особености и способности (Шалимов, 2012). Психокорекцията се използва при психологични проблеми, възникващи във връзка с характерологични девиации и личностни аномалии, а също и при невротични и психосоматични разстройства. Помощ е необходима за юношата, ако при него се наблюдават признаци на аномална личностна изменчивост в диапазона на конституционално-континуалното пространство, пзлизаци от границите норма-акцентуация, когато протича негативен дрейф към диапазона на граничната аномална личност.

Безспорно може да се говори за наличие на ключови и водещи идеи, обединяващи почти всички налични в приложната психология подходи: стремеж да се помогне за развитието на личността чрез освобождаване на нейния потенциал; това е идея за промяна на Аза в динамично променящия се свят.

В параграф 2 е представен социално-психологическият тренинг като метод за групова психологическа работа, насочен към мобилизация на целия личностен потенциал и по този начин способстващ за личен растеж. В хода на СПТ намират място обучаващ, корекционен и психотерапевтичен ефект. Главният

системообразуващ компонент е психологическото въздействие на групата върху личността. Първата основна цел на СПТ е повишаване на компетентността в сферата на общуването. Втората основна цел на тренинговите групи, насочена към развитието на личността, е свързана с хуманистичното направление в психологията, основано на вярата в конструктивното начало на човешката природа. Това предполага работа с личността на участниците и включва нейната промяна към личностен ръст.

В зависимост от целта си тренингите могат да се разделят на два типа: инструментално-ориентирани и личностно-ориентирани. Целта на инструментално-ориентираниите тренинги е да се овладеят ефективни модели на поведение или да се модифицират определени аспекти на поведението. Личностно-ориентираниите тренинги са насочени към дълбоки личностни преобразувания на членовете на групата. Основната задача на тези групи е взаимно изследване, получаване на знания за собствената личност, нейното развитие и разкриване.

В параграф 3, озаглавен «Индивидуални програми за справяне със стреса» е представена фокусираната към решения краткосрочна терапия. В този подход вниманието е върху настоящето, бъдещето и наличните ресурси. Провежданите от психотерапевта интервю и интервенции, в основата на които лежи постулатът, че във всеки проблем са заложили ресурси и съществуват изключения, поставя предизвикателство пред убедеността на клиента, че решение на неговия проблем не е възможно. Това открива път към алтернативни мисли, чувства и поведение, а това води до необходимите промени.

От гледна точка на краткосрочната психотерапия опитът да се разреши проблем винаги зависи от това, как човек го определя и обяснява. Промяната в мисленето за проблема може коренно да промени начина, по който човек се опитва да го реши. Според този възглед този, който оказва помощ, е отговорен за насочване на разговора така, че да се акцентира не толкова върху проблема, колкото върху ресурсите и решенията. Цел на разговора за решенията е да се създаде приятен опит, който превръща проблема в предизвикателство, насърчава оптимизма, развива сътрудничеството, стимулира креативността и преди всичко помага на хората да запазят своето достойнство.

В параграф 4 „Семейно-ориентирани програми за справяне със стреса в семейството“ са разгледани семейната психотерапия и семейното консултиране.

Семейната психотерапия е особен вид психотерапия, насочена към корекция на междуличностните отношения за отстраняване на емоционалните разстройства в семейството, най-ярко изразени при един от членовете му. С други думи, това е психотерапия на човека в семейството и с помощта на семейството. Под семейна терапия Сатир разбира всички намеси, които променят семейната система.

Семейната система представлява отворена система, чиито членове взаимодействат помежду си и с обкръжаващи системи. Семейството е постоянно развиваща се система вследствие взаимодействията (обратните връзки) с външните системи (биологични и социални). Външни сили могат да оказват положително или отрицателно въздействие върху семейството, а на свой ред то също въздейства върху другите системи. По този начин семейната система се стреми, от една страна, към запазване на съществуващите връзки, а от друга – към развитие и преход към по-високо ниво на функциониране.

Здравите и дисфункционалните членове на семейството могат да проявяват множество начини за реагиране на обратната връзка от средата. Обратната връзка следователно може да се определи като системен отговор на изискваните промени за адаптация. Тя може да се проявява като отказ от промени, поддържайки хомеостазата

(например нещата да се оставят такива, каквито са). Членовете на хармоничното семейство бързо и адекватно реагират на промените във вътрешната и външната ситуация. Реакцията на обратната връзка е позитивна промяна в семейството, ръст и креативност на неговите членове. Здравото семейство се основава не на доминиране на родителите над децата, а на това, че силата им осигурява безопасността на децата. Семейните правила са открити и служат като позитивни ориентири за растеж на всеки член на семейството. Дисфункционалното семейство не осигурява личностен ръст на своите членове. Тези семейства са ригидни семейни системи, които се опитват да запазят привичните стереотипни взаимодействия между своите елементи и с другите системи, независимо от промените във външните условия. В резултат на това се блокират актуалните потребности на най-слабия член на семейството (най-често детето) и той става „носител на симптома“, който позволява старите взаимоотношения между членовете на семейството да продължават да съществуват. От системна гледна точка промяната не е единствено решение на единствен проблем, а дилема, изискваща разрешение. Основният въпрос на семейната психотерапия се заключава не в това, как да се отстрани симптома, а в това, какво ще се случи, ако той изчезне; дискусиата се пренася от обсъждането на проблема, който е носител на симптома, към го предизвиква и как да се отстрани, към проблема как ще функционира семейството без симптома и каква цена ще се наложи то да заплати за неговото изчезване. Реконструкцията се осъществява чрез техники, отстраняващи дисфункционалността на семейната система, което предполага промяна на хомеостазата.

Семейното консултиране е разновидност на семейната психотерапия, която има свои отличителни признаци, граници и обем на интервенцията. Семейното консултиране има за цел съвместно с консултанта изследване на проблема на членовете на семейството за промяна на ролевите взаимодействия в него и осигуряване на възможности за личностен ръст. Основните разлики между семейното консултиране и семейната психотерапия е в отказа от концепцията за болест, в акцента върху анализа на ситуацията, аспектите на ролевите взаимодействия в семейството, в търсенето на личностни ресурси у субектите на консултирането и обсъждане на начини за разрешаване на ситуацията. Многообразието от методи в семейното консултиране е обусловено от различни теоретични концепции, водещи сред които са когнитивно-поведенческата, включително рационално-емоционалната психотерапия.

В параграф 5, озаглавен „Оказване на специализирана психотерапевтична помощ на юноши“ са разгледани два психотерапевтични метода: метод на патогенетичната психологическа корекция и кататимно-имагинативен метод за психологическа корекция.

В подпараграфа "Метод на патогенетичната психологическа корекция" се разглежда патогенната основа на различни форми на невроза, съгласно идеите на В. Н. Мясищев, които, от една страна, са противоречия в тенденциите и възможностите на личността, а от друга – в изискванията и възможностите, които ѝ предявява действителността. Невротичните разстройства могат да възникнат в случаите, когато житейските обстоятелства засягат обобщени, особено значими, емоционално наситени отношения на личността, които заемат централно място в системата на нейното отношение към действителността. Индивидуалните особености на такива отношения обуславят нейната неустойчивост в една или друга ситуация. В съответствие с концепцията за неврозите на В.Н. Мясищев е разработена системата за патогенетична психологическа корекция на Мясищев, чиято основна цел е изясняването на жизнените отношения, които са изиграли патогенна роля, лишавайки дадена личност от способността адекватно да преработи създалата се ситуация, предизвиквайки

свърхнапрежение и дезорганизация на нервната дейност. Първостепенно значение за успеха имат взаимоотношенията между лекаря и болния, но не в смисъл на фройдистки пренос. Основна положителна роля играе авторитетът на лекаря, социалната му насоченост, широчината на кръгзора, познаването на живота, тактът, умението да се слуша пациента, доброжелателното и съчувствено отношение към него, което не изключва, противодействие на социално неприемливите тенденции на болния. Ролята на лекаря в психотерапевтичния процес не е пасивна. Въпреки че при комуникацията с лекаря се установява известно отражение на житейските отношения на пациента, то далеч не е завършено. Тяхното изясняване се осъществява в процеса на умело проведени психотерапевтични разговори. Патогенетичната терапия на Мясищчев предполага изясняване на особеностите на житейския опит на пациента на различна възраст, отношението му към себе си и другите, неговите болезнени и радостни преживявания, интересите, оценъчната система, мотивацията на поведението, разбирането на живота и света и своето място в него, неговите мечти и очаквания, симпатии и антипатии – всичко, което формира вътрешния свят на човека – и съпоставяне на тези данни с реалните условия на живота му в настоящето и миналото. Вниманието на пациента се насочва към субективните му тенденции и външните обстоятелства, с които са се сблъскали.

Основната задача се заключава това, че в процеса на психотерапията самият пациент трябва да възприема взаимовръзката между историята на своя живот, формираните от него взаимоотношения, произтичащите от тях неадекватни реакции спрямо възникнала ситуация и проявите на болестта - всички тези взаимовръзки, които той не е осъзнавал до сега. Изясняването им е повратна точка в терапията, но тя не се постига веднага. При успешен напредък в тази посока пациентът става по-малко напрегнат, по-откровен, постепенно започва критично да преосмисля предишните си жизнени позиции, да оценява своята ситуация по друг начин. Решаващият момент е реструктурирането на нарушените взаимоотношения на пациента. В този случай не става въпрос само за промяна на нагласите към дадено травматично обстоятелство, което само по себе си не винаги е възможно. Излекуването настъпва, ако успешно се измени системата на отношенията на болния като цяло, ако в широк план се променят неговите жизнени позиции и нагласи.

Основните методи на патогенетичното психотерапевтично въздействие могат да се разделят на две големи групи: индивидуална и групова психотерапия. Крайната цел на психотерапията е да се постигнат промени в три сфери: когнитивна, емоционална и поведенческа. Степента на изменение обаче в тези три сфери е различна при индивидуалната и груповата форма на психотерапия. Индивидуалната психотерапия акцентира върху когнитивния аспект на измененията, и в това отношение тя притежава по-мощен потенциал в сравнение с груповата психотерапия. Груповата форма на терапия е свързана в по-голяма степен с промените в емоционалната и поведенческата сфера.

В подпараграф „Кататимно-имагинативен метод на психологическа корекция“ са дадени определенията и концепциите на този метод на психологическа корекция. Името на метода идва от гръцките думи „ката“ - "съответстващ, зависещ" и „тимос“ - едно от обозначенията на душата (в този случай имаме предвид емоционалността). Името на метода може да бъде преведено като емоционално-обусловено преживяване на образи. Този метод е известен и под наименованието символдрама и може да бъде наречен психоанализа в образи. Методът на символдрамата е разработен от известния немски психотерапевт Ханскарл Лайнер. Символдрамата е важен инструмент в арсенала на практикуващия психотерапевт и консултант-психолога. Тя добре се

съчетава с класическата психоанализа, юнгианската психотерапия, психодрамата, гещалт-терапията, игровата психотерапия. В символдрамата терапевтът работи с най-дълбоките и истински преживявания. Благодарение на това дори негативните преживявания могат да имат мощен психотерапевтичен ефект. Изследванията на немски и руски психолози, използващи символдрама, позволяват този метод да се препоръчва като адекватно средство за диагностика и лечение на най-различни психични и психосоматични разстройства като сексуални нарушения, ендогенни депресии, страхове и фобии и т.н. (Шалимов, 2012).

Психотерапията по метода на символдрамата се провежда в три основни форми: индивидуална психотерапия; групов психотерапия при група от 4 до 12 души; психотерапия по двойки от съпрузи/партньори или дете с родител.

Най-важният принцип на символдрамата е свободно разгръщане на безсъзнателната фантазия в образи. Техниката на символдрамата изисква пациентът да си представя образите единствено по ръководството на психотерапевт, който, в случай на необходимост, може да внесе корекции в произтичащото. Освен това присъствието му помага на пациента да се отпусне по-добре, тъй като част от контролните функции се делегират на психотерапевта, което облекчава напрежението на пациента.

Сеансът на психотерапия по метода символдрама обикновено трае 50 минути. Курсът за краткосрочна психотерапия, по правило, се състои от 8 - 25 сеанса с честота от 1 до 3 пъти седмично в ранните етапи на психотерапия, и обикновено 1 път седмично в следващите етапи от психотерапията. Психотерапия по метода символдрама не се препоръчва по-често от 3 пъти в седмицата, тъй като между сеансите трябва да мине известно време, което Х. Лойнер нарича "инкубационен период", по време на който преживеният материал се обработва вътрешно на безсъзнателно, а понякога и на съзнателно ниво. В заключителните етапи на психотерапията срещите могат да се провеждат веднъж на две седмици или дори по-рядко: веднъж месечно, веднъж на всеки шест месеца. Обикновено подобренията настъпват още след първите сеанси, до такава степен, че понякога дори един единствен сеанс може значително да помогне на пациента да се избави от патологичната симптоматика или да разреши проблемна ситуация.

Всеки сеанс със символдрама се състои от четири компонента: 1) предварителна беседа, която се провежда по стандартна схема, с продължителност средно около 20 минути; 2) упражнение за релаксация с продължителност около 3 минути, при което пациентът седи на удобен стол или лежи на кушетка; 3) пациентът си представя образи по зададен мотив или свободно, като продължителността зависи от възрастта на пациента и от характера на представения мотив, средно около 20 минути; 4) последващо обсъждане от 5 до 10 минути. Представяйки си образи, пациентът разказва за преживяванията си психотерапевта, който го «придружава» в неговите образи и ако е необходимо, насочва курса в съответствие със стратегията на психотерапията.

Изводи от глава 2

1. Ориентацията на психотерапевтичния процес към личностните промени предполага необходимостта от оказване на помощ на юноши с признаци на аномална личностна изменчивост, излизащи извън диапазона норма-акцентуация в посока към диапазона на граничната аномална личност.
2. Резултатите от комплексните изследвания на аномалната личностна изменчивост при юноши осигуряват основа за теоретични конструкции и практически разработки, адекватни на индивидуалните психологически и терапевтични технологии.

3. Прилагането на методите на социално-психологическия тренинг, краткосрочните психологически интервенции, патогенетичната психотерапия и кататимно-имагинативния метод за психологическа корекция е основано на фундаменталното положение за личността като система от отношения на индивида с неговата социална среда.

Трета глава "Емпирично изследване на юноши при социално-информационен стрес" започва с представяне на целта, задачите и хипотезите на емпиричното изследване.

Целта на това изследване е изучаването на връзката между влиянието на външните социално-информационни екстремални показатели върху формирането на аномална личностна изменчивост и разработване и апробиране на комплекс от конституционално ориентирана помощ за юноши.

Задачи на емпиричното изследване:

1. Диференциална психодиагностика на юноши, страдащи от психосоматични и невротични разстройства в резултат на социално-информационен стрес.

2. Използване на патопсихологичен сравнителен анализ на нова методологична основа.

3. Анализът на психодиагностичните показатели на юношите, като психотипът се изследва преди терапевтичната интервенция и след това.

4. Терапевтична интервенция, провеждана за коригиране на личностната и поведенческа изменчивост у тийнейджърите с конституционално ориентирани, психокорекционни и психотерапевтични показатели.

Хипотезата на емпиричното изследване е формулирана на основата на постановката, че в сходни социално-психологични условия на външната среда, всеки индивид притежава особени психотипични характеристики, които се позиционират като личностен патерн. Важен определящ критерий в диференциацията на личността на юношата е наборът от личностни и характерологични черти.

В параграф 2 е представена методиката на изследването. Изследваните лица са 284 юноши от гр. Астана на възраст от 13 до 16 години, намиращи се в условията на социално-информационен стрес. Изследването е проведено в следните етапи:

- проучено е влиянието на социално-информационния стрес върху юношите чрез провеждане на диференциална психодиагностика.

- проведена е терапевтична интервенция с цел психокорекция на по-рано изследваните юноши.

- след терапевтичната интервенция повторно е проведено емпирично изследване.

Експериментът беше проведен на доброволен принцип. По време на експеримента бяха проведени следните дейности:

1) непрекъснатост на изследването;

2) изследването се проведе в добре проветрена стая с оптимално осветление, с добра изолация от звук и шум, с достатъчно място за всяко изследвано лице;

3) тестването беше извършено, като се вземат предвид индивидуалните характеристики на подрастващите, степента на тяхната уязвимост преди тестването, бяха проведени разговори с подрастващите за тяхната психологична адаптация и бяха дадени внимателни указания за правилното изпълнение на тестовете.

Психологическото обследване не само помага при определянето и изучаването на същността на процеса на психологическа, физиологична или патопсихологична дезадаптация, но също и за разкриването на патопсихологически изменения, които съответстват не само на аномалната психотипологична изменчивост или предболестно състояние, но и на етапа на непатологична или патологична

поведенческа дезадаптация, на личностна декомпенсация.

Психолого-математическите модели на тестове за диференциална диагностика позволяват разпределение на тийнейджърите от всеки психотип на акцентуанти, представители на регистъра на пограничната аномална личност в конституционално-континуалното пространство.

Диагностичните методи позволяват да се определят личностните особености на изследваните лица. Важно е да се отбележи, че клиничната диагностика на типовете психопатии и акцентуациите на чертите от характера, дори при пълни сведения и продължително наблюдение, често е трудна за решаване задача.

За диагностика са използвани следните тестове: патохарактерологичен диагностичен въпросник ПДВ по Личко, методика за определяне нивото на невротизация и психопатизация, личностен въпросник на Айзенк, скала на тревожност на Тейлър, клиничен въпросник за идентифициране и оценка на невротичното състояние.

Патохарактерологичен диагностичен въпросник (ПДВ), разработен от Иванов и Личко през 1970 г., е предназначен за определяне на типовете характер при конституционални и органични психопатии, психопатично развитие, а също и при акцентуации на характера, в юношеска възраст. Въпросникът се състои от набори от фрази, отразяващи отношението на представителите на различните типове към редица жизнени проблеми, актуални за юношеската възраст, сред които: оценка на собствените жизнени функции (самочувствие, настроение, сън, апетит, сексуално влечение); отношение към роднините и близкото обкръжение (родители, приятели, познати, училище); отношение към по-абстрактни категории (към бъдещето, към новото, към критика и порицание, към опека над себе си, към правилата и законите, към приключенията и риска, към парите и др.). ПДВ има и няколко допълнителни скали за оценяване на склонността към дисимулация на чертите на характера и действителното отношение към проблемите, изразяване на негативно отношение към изследването, степен на откровеност, конформност, реакция на еманципация, възможност за откриване на промени на характера вследствие на резидуално органично увреждане на мозъка, психологична склонност към делинквентност и алкохолизация.

Личностен въпросник на Айзенк (EPI). Въпросникът, разработен през 1963 г, се състои от 57 въпроси, 24 от които съставляват скала Екстраверсия – Интроверсия, 24 – скала Емоционална стабилност – Нестабилност, и останалите 9 представляват контролна скала Искреност – Неискреност.

Методика за определяне на нивото на невротизация и психопатизация. Въпросникът, създаден през 1974 г., е предназначен за експертна диагностика в приложната и изследователска работа в областта на психологическата профилактика на заболявания, свързани с определена специфика на условията на живот и труд. Твърденията, включени в скалата за невротизация, съдържат характерни признаци на невротично състояние като бърза уморяемост, нарушения на съня, хипохондрична фиксация върху неприятни соматични усещания, понижено настроение, повишена раздразнителност, възбуимост, наличие на страхове, тревожност, неувереност в себе си. Твърденията от скалата за психопатизация обхващат някои от чертите, характерни за психопатичните личности: равнодушие към принципите за дълг и морал, безразличие към мнението на околните, повишен неконформизъм, стремеж към изпъкване сред другите, лицемерие, подозрителност, повишено самолюбие и самоувереност.

Въпросник за откриване и оценка на невротично състояние. Въпросникът,

разработен през 1978 г. от К. Яхин и Д. Менделевич, дава възможност за качествен анализ на невротични проявления и позволява да се открият основните синдроми на невротични състояния. Състои се от 68 въпроса и включва шест скали: тревожност, невротична депресия, астения, истеричен тип реагиране, obsесивно-фобийни разстройства (натрапливост) и вегетативни нарушения.

Скала за тревожност на Тейлър. Тестът на Тейлър, публикуван през 1953 г., е предназначен за измерване на тревожност. Състои се от 50 твърдения. В изследването е използван вариант на методиката от 60 твърдения в адаптация на Т. А. Немчинова и В. Г. Норакидзе, които през 1975 г. допълват въпросника със скала за лъжа, позволяваща да се съди за демонстративност, неискреност в отговорите.

Статистическата обработка на резултатите от изследването включва използването на модела на многомерния патопсихологичен анализ. Съставени са градации по степента на изразеност на основните специфични патопсихологични симптоми, получавани в резултат на използването на клинични личностни въпросници, т.е. стандартна батерия от психологически методики, която позволява да се отрази конституционално-психотипологичния континиум от личностната норма - акцентуация до диапазона на граничната аномална личност. При разработването на оценъчната скала на многомерния групов патопсихологичен анализ ние използвахме двумерно изразяване на степента на един или друг патопсихологичен признак: отсъствие на признак и наличие на признак.

Използвахме четирибална оценка на изразеността на един или друг симптом: отсъствие на патология - 0 точки, лека степен на изразеност - 1 точка, средна степен на изразеност - 2 точки, тежка - 3 точки. В качеството на критерий за степента на изразеност на патопсихологичните признаци е избран универсален съчетан показател – степен на интензивност и постоянство (честота на поява на признака). Превръщането на количествените изменения в качествени се определя от отсъствието или степента на изразеност на признака. Подобен подход дава възможност да се оценят отделните патопсихологични признаци не изолирано, а в тяхната взаимовръзка, взаимосъчетаност, изхождайки от цялостната, системна оценка на соматопсихичните разстройства.

Сравнителният многовекторен патопсихологичен анализ на психологическите, личностните и поведенческите нарушения при юношите с различен психотип и местоположение в конституционално-континуалното пространство, позволи да се оцени динамичното психологическо и патопсихологично състояние не само въз основа на индивидуалните професионални впечатления на психолога, но и с помощта на унифицираното патопсихологично, цифрово и графично изразяване.

Многовекторният патопсихологичен анализ на всички обследвани е проведен въз основа на показатели, обособени от психодиагностичния комплекс, който включва: личностен въпросник на Айзенк, патохарактерологичен диагностичен въпросник на А. Е. Личко, методика за определяне на нивото на невротизация и психопатизация, скала на Тейлър, клиничен въпросник за откриване и оценка на невротично състояние - общо 17 параметъра.

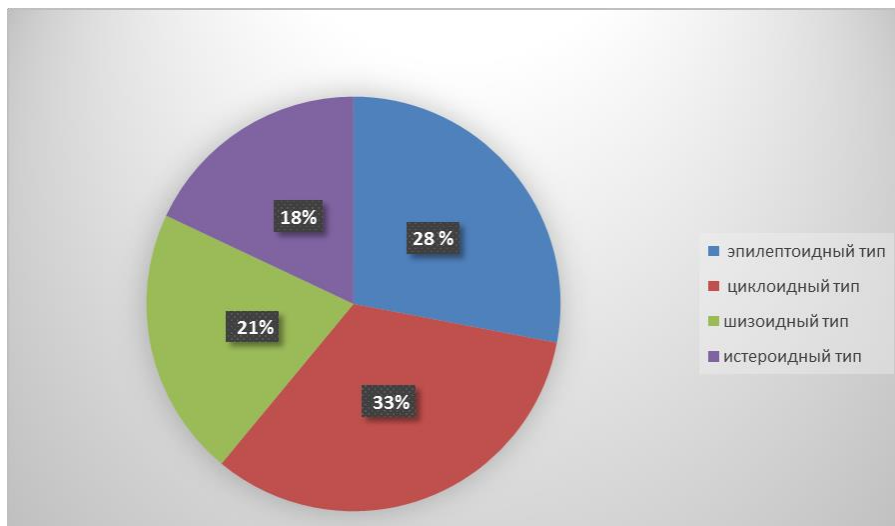
Графичното изображение на патопсихологичните показатели позволява да се проведе нагледен сравнителен многомерен анализ, както на отделните признаци, които се разглеждат в цифров и графичен израз, така и на цялата група патопсихологични признаци, представяни под формата на пресичащи се вектори (прави линии), образуващи своеобразна координатна система. Цифровият израз отразява процента обследвани от конкретна група или субпопулация, при които се открива конкретно патопсихологическа проява на едни или други признаци. С цел да

се обективизира проведения сравнителен психопатологичен анализ, са съставени градации по степен на изява на основните специфични симптоми, които отразяват прогредиентност или континуум на състоянието от нормата - акцентуация и по-нататък, към психопатиите.

На основание на нулевата хипотеза с използване на критерия Хи-квадрат, че не съществуват никакви различия между изследваните лица от сравняваните групи, достоверността на различията в получените резултатите от сравнителното психологическо изследване на всички тийнейджъри е подложена на обработка. Критерият е построен така, че при пълно съвпадение на две експериментални разпределения величината Хи-квадрат е емпирично = 0, и колкото е по-голямо несъответствието между съпоставяните разпределения, толкова по-голяма е величината на емпиричното значение на Хи-квадрат.

В **параграф 3** са представени резултатите от емпиричното изследване. В подпараграф 3.1. «Диагностика на конституционално-психотипологичните особености на юношите» се подчертава, че психотипологичната структура на личността дава основание за вероятно прогнозиране на социално-психологическата адаптация към средата, на наличието на висока, умерена или ниска психологична толерантност към социално-информационните стресори, на устойчивост или неустойчивост на конституционалните механизми за компенсация и адаптация на личността, на надеждността на индивидуалната бариера на психологична и психична адаптация.

В резултат на психолого-диференциалния анализ са получени следните резултати: представителите на циклоидния психотип са 33 %, на епилептоидния психотип – 28 %, на шизоидния психотип – 21 %, и на истероидния психотип – 18 % (фиг. 1).

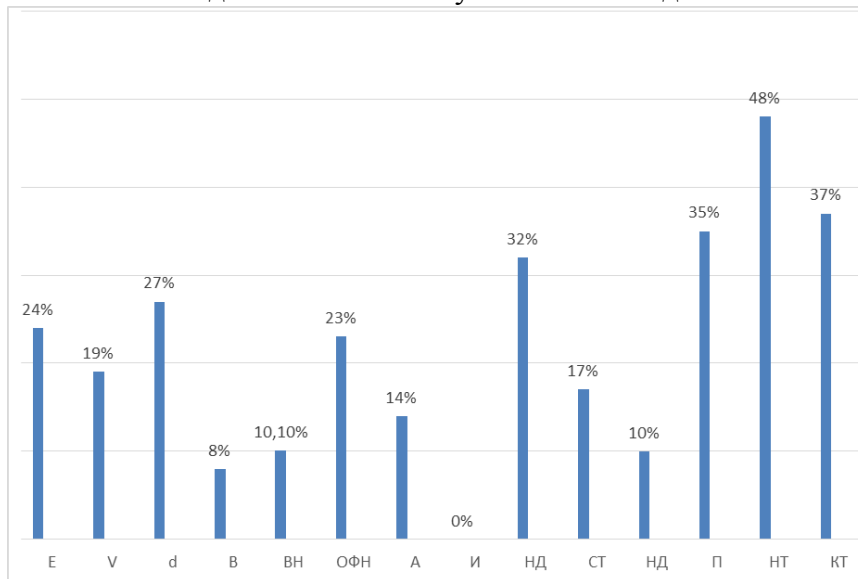

Фигура 1. Конституционални личностни психотипове при юноши в условия на социално-информационен стрес

Това разпределение на психотиповете е в съответствие с наличните литературни данни за юношеската възраст, което свидетелства за представителност на настоящата извадка. Данни за разпределението на основните психотипове при възрастни липсват в наличната литература. Вероятно това се дължи на формирането на "амалгамни" психотипове, като следствие от напластяването на черти от един тип върху

ендогенното ядро на друг поради неправилно възпитание или други продължително действащи неблагоприятни психогенни фактори, както и в следствие на развитието на хиперкомпенсаторни и псевдокомпенсаторни механизми.

За шизоидния психотип са установени следните показатели по скалите (фиг. 2):

Фигура 2. Показатели при юноши с шизоиден психотип

(Патохарактерологичен диагностичен въпросник: Е - Еманципация; V - психологическа склонност към алкохолизация; d - психологическа склонност към делинквентно поведение, В - показател за възможна органична природа.

Въпросник за откриване и оценка на невротично състояние: ВН – Вегетативна наустойчивост; ОФН - Обсесивно-фобийни нарушения; А - Астенизация; И - Истерия; НД - невротична депресия; СТ - Ситуативна тревожност.

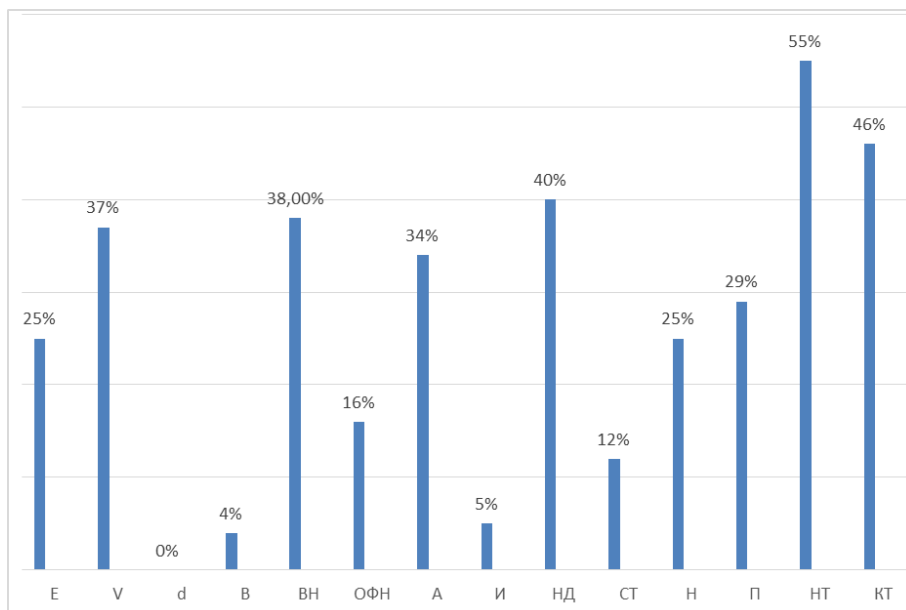
Методика за определяне на нивото на невротизация и психопатизация: Н - Невротизация; П - Психопатизация.

Личностен въпросник на Айзенк: НТ- Невротизъм.

Скала за тревожност на Тейлър: КТ – Конституционална тревожност.)

Тези данни потвърждават ниската толерантност на шизоидите към социални стресови ситуации и всякакви екзогенни въздействия като цяло; ограниченост на адаптацията предимно до близкия социален кръг; лекота на възникване на заострени личностни и характерологични черти.

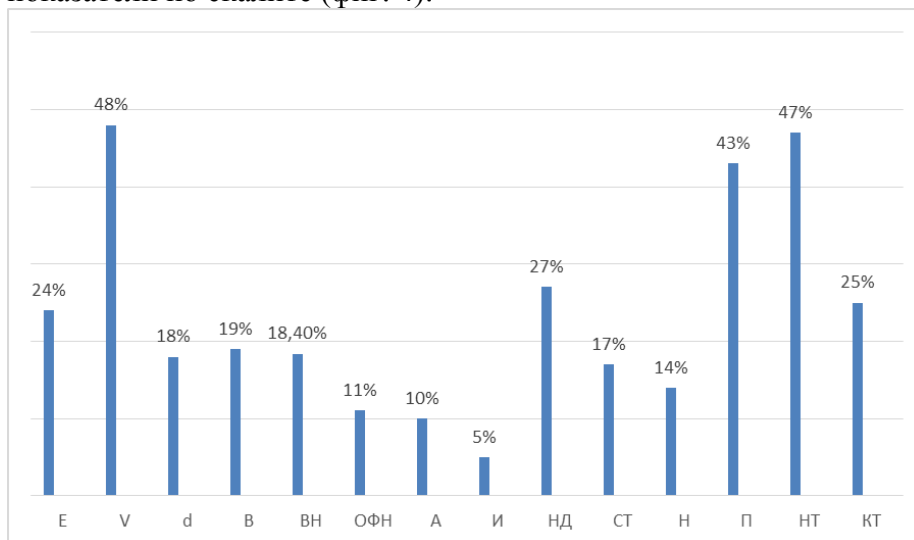
За представителите на циклоидния психотип са установени следните показатели по скалите (фиг. 3):

Фигура 3. Показатели при юноши с циклоиден психотип

Данните потвърждават тенденцията у представителите на циклоидния психотип към аномални личностни нарушения с изразена конституционална тревожност, състояния на страх и натрапливости, което предполага неблагоприятна прогноза за развитие на психосоматични и невротични разстройства.

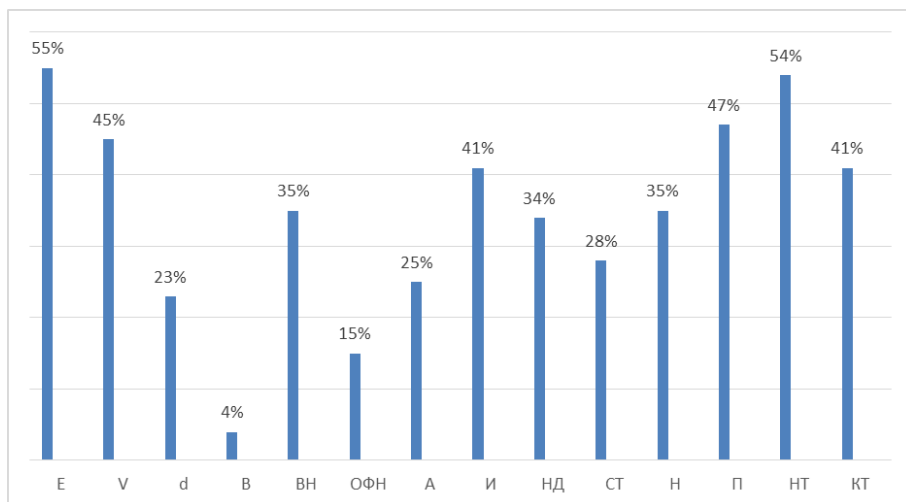
За представителите на епилептоидния психотип са установени следните показатели по скалите (фиг. 4):

Фигура 4. Показатели при юноши с епилептоиден психотип

Данните потвърждават, че за представителите на епилептоидния тип, повечето от които са екстраверти, са характерни импулсивност, общителност, добра социална адаптация, добро справяне с обичайни стресори.

За представителите на истероидния психотип са установени следните показатели по скалите (фиг. 5):

Фигура 5. Показатели при юноши с истероиден психотип

За юношите с истероиден психотип е характерно наличие на личностен конфликт, отразяващ напрежението на конституционалните механизми за защита, понижаване на индивидуалната бариера на психологична и психична адаптация и ниска толерантност към стрес. При тях се повишава личностната декомпенсация и дезадаптация със силна невротична и конституционална тревожност, астено-вегетативни нарушения, показващи висока вероятност от развитие на психосоматична патология.

В подпараграф 3.2. са представени резултатите от анализа на ефективността на оказване на конституционално-ориентирана психологическа помощ. След изследването на четирите базисни психотипа е отделена група юноши, особено нуждаещи се от провеждане на психологическа корекция. Психокорекционните дейности са проведени с юноши с шизоидна и циклоидна структура на психотипа, които най-много се нуждаят от тях. Чрез патопсихолого-математически анализ сравняваме групи юноши с шизоидна и циклоидна структура на психотипа преди и след завършване на курс патогенетична терапия и имаготерапия.

В сравнителния анализ се установяват съществени позитивни промени в състоянието на психичното и психологическо здраве, които възникват в резултат на оказването на психологическа помощ. На фигура 6 е представена аномалната личностна и поведенческа изменчивост като изразена невротизация (скала Н), психологическа склонност към алкохолизация и делинквентност (скали V и D), които сочат напрежение в конституционалните компенсаторни механизми. След провеждане на патогенетична психокорекция се наблюдава отчетлива обратна динамика на симптоматиката. Трябва да се подчертае редуцията на поведенческите прояви паралелно с личностните невротични преживявания, което убедително свидетелства за намаляване на напрежението на компенсаторните и адаптационните механизми и повишена толерантност към социални стресори, и потвърждава стабилизацията на индивидуалната бариера на психична и психологична адаптация.

Фигура 6. Сравнителен многовекторен анализ на психодиагностичните показатели при подрастващите от шизоиден психотип преди и след патогенетичната психокорекция

Тези резултати показват възможността за стабилизиране на индивидуалната бариера на умствената и психологическата адаптация на подрастващите -шизоиди в диапазона на психологическа норма – акцентуация. При провеждането на специализирана психологическа помощ може да се препоръча индивидуална патогенетична психокорекция като методика, която смекчава психологическите и личностните преживявания на подрастващите, предотвратявайки формирането на негативен психотипологичен и личностен дрейф към диапазона на пограничната аномална личност. Намалването на психологичните преживявания, личностното реагиране и изравняването на признаците на невротично поведение се наблюдава при 11-ия 13-ия сеанс. Преди всичко намаляват и изчезват прояви като субдепресивност, обща невротизация, тревожност и психопатизация, obsесивно-фобийни преживявания.

Друга картина се наблюдава при прилагане на метода на имагокорекцията към юношите от шизоиден тип (фиг. 7).

Фигура 7. Сравнителен многовекторен анализ на психодиагностичните показатели при подрастващите от шизоиден психотип преди и след провеждане на имагокорекция

В процеса на имагокорекцията се намалява общата невротизация, конституционалната тревожност по скалата на Тейлър, както и признаците на психопатизация.

Може да се каже, че патогенетичната техника за психологическа корекция при юноши с шизоиден психотип в диапазона норма-акцентуация, намиращи се в условията на социално-информационно стресиране, превъзхожда техниката на имагокорекцията (табл. 1).

Таблица 1. Сравнение на ефективността на методите за психологическа корекция при юноши с шизоиден психотип

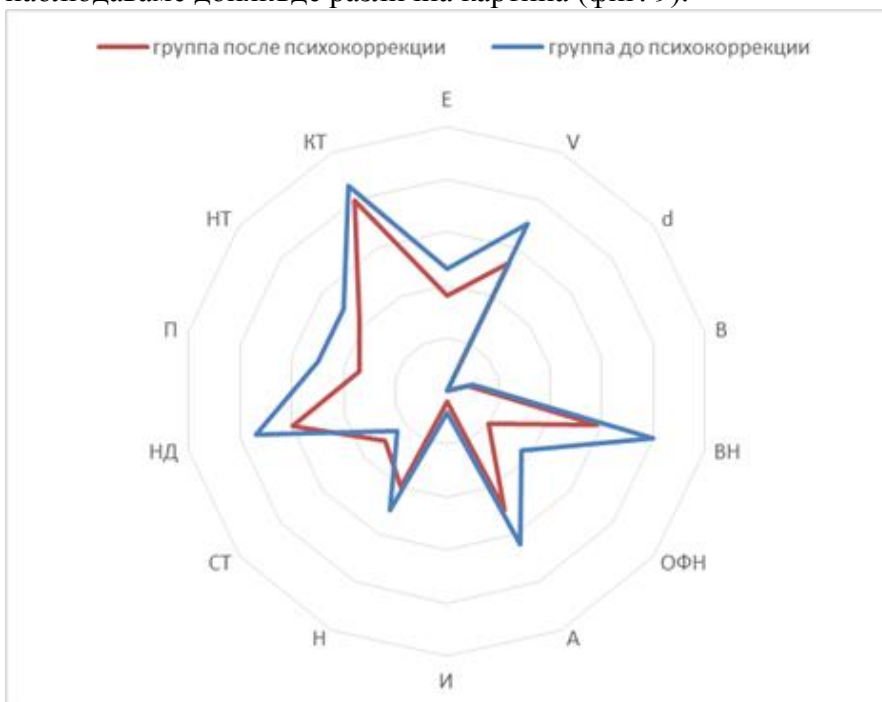
Техника за психокорекция/ Ефективност	Патогенетична психокорекция	Имагокорекция
Пълно възстановяване	45%	3%
Значително подобрене	25%	10%
Подобрение	21%	45%
Без ефект	7%	0%

При юношите – представители на циклоидния психотип в диапазона на психологическа норма-акцентуация многомерният патопсихологически анализ позволява да се визуализира патогенетичното психологическо въздействие върху личността с цел корекция на личностните преживявания и поведенческия стереотип. На фигура 8 са показани резултатите от патогенетичната техника с редукция на психологичните преживявания. Уравновесяване на признаците на невротизация се наблюдава около 12-14 сеанс: намаляват признаците на вегетативна неустойчивост, обща невротизация, тревожност, психопатизация и обесивно-фобийни преживявания.

Фигура 8. Сравнителен многовекторен анализ на психодиагностичните показатели при подрастващите от циклоиден психотип преди и след патогенетична психокорекция

Обръщайки се към многомерния патопсихологичен анализ, обективизиращ ефективността на метода на имаготерапията, по отношение на акцентуантите циклоиди наблюдаваме донякъде различна картина (фиг. 9).

Фигура 8. Сравнителен многовекторен анализ на психодиагностичните показатели при подрастващите от циклоиден психотип преди и след провеждане на имаготерапия

Около 10-12-ия сеанс на имаготерапия се запазва слабо изразена ситуационна

тревожност и незначителен ръст на невротична тревожност, което потвърждава психотипологичната резистентност на тревожния психологически и личностен комплекс по отношение на метода на имагокорекцията. Това се потвърждава и от запазването на obsесивно-фобийните преживявания, което позволява да се допусне, че методът е по-малко адекватен в сравнение с патогенетичната терапия при акцентуантите циклоиди. В същото време, в процеса на имагокорекцията се намалява общата невротизация, конституционалната тревожност по скалата на Тейлър, както и признаците на психопатизация. Освен това в процеса на имагокорекцията не наблюдавахме и не фиксирахме с помощта на многомерния патопсихологичен анализ склонност към употреба на алкохол, толкова присъща на циклоидите.

Така, според резултатите от многомерния патопсихологичен анализ трябва да се каже, че методът на имагокорекцията отстъпва по своята ефективност на патогенетичната техника при юноши с циклоиден психотип в диапазона норма-акцентуация, намиращи се в условия на социално-информационно стресиране с напрежение във функционирането на индивидуалната бариера на психична и психологична адаптация (табл. 2).

Таблица 2. Сравнение на ефективността на методите за психологическа корекция при юноши с циклоиден психотип

Техника за психокорекция/ Ефективност	Патогенетична психокорекция	Имагокорекция
Пълно възстановяване	48%	25%
Значително подобрене	30%	70%
Подобрение	29%	9%
Без ефект	2%	1%

Установените промени не възстановяват напълно конституционалните механизми на компенсация и адаптация, и не се наблюдава съществено повишаване на психологичната толерантност към всекидневните социални стресори. За да се постигне максимална ефективност в оказването на специализирана психологическа помощ е необходимо увеличаване на броя на сеансите до 20-25, за да се очаква оптимален резултат във възстановяването на конституционално-психотипологичните механизми на компенсация и адаптация.

Може да се твърди, че патогенетичната психокорекция и имагокорекцията са насочени към повишаване и възстановяване на психологичната толерантност към битови и социално-информационни стресови въздействия, а също способства за повишаване на устойчивостта и надеждността, или за възстановяване на функционирането на индивидуалната бариера на психична и психологична адаптация на юношите с циклоиден психотип.

Изводи от глава 3

1. Проведените тестове, които се основават на психолого-математически модели за диференциална диагностика като патохарактерологичния диагностичен въпросник ПДО на Личко, методиката за определяне на нивото на невротизация и психопатизация, личностния въпросник на Айзенк (Форма А), скалата на тревожност на Тейлър, клиничния въпросник за откриване и оценка на невротичното състояние на Яхин-Менделевич, позволиха изследваните лица да бъдат диференцирани според структурата на психотипа.

2. Според резултатите от диференциалната диагностика шизоидите показват висока толерантност към социално-информационните стресори в околната среда, докато при

циклоидите се наблюдава напрежение на конституционалните психологични механизми на компенсация и адаптация, толерантността към социално-информационните стресови фактори намалява. Негативният дрейф към дезадаптация се отнася в най-голяма степен до изследвани лица с шизоидна и циклоидна структура на психотипа.

3. При шизоидите и циклоидите по-подходящ метод за индивидуална психокорекция е методът на патогенетичната техника в сравнение с метода на психологичната имагокорекция. Резултатите от приложената патогенетична техника при шизоидите и циклоидите разкриха намаляване на психологическите преживявания, както и корекция на поведенческото реагиране, присъщо на аномални типове на поведенчески реакции като психологична склонност към употреба на алкохол или обесивно-фобийни разстройства.

4. Комбинираната психологична помощ под формата на техники на имаготерапия и транзакционен анализ има благоприятен ефект предимно при юноши, отнасящи се към диапазона на граничната аномална личност.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В това изследване авторът прави опит да анализира патопсихологичните, клинични, психологични характеристики на личностната и поведенческа изменчивост при юноши в конституционално-континуалната личностна зона, това е диапазона норма-акцентуация, граничещ с диапазона на аномалната личност. Задължителното участие на клиничен психолог и психотерапевт определя необходимото въздействие в зависимост от това дали лицето се намира в един или друг диапазон на конституционалния континуум.

Специализираната психологическа помощ, описана в изследването, се базира на идеологията и методологията на въздействието върху личността на юношата, намиращ се в условия на социално-информационно стресиране. Психологичното здраве основателно се разглежда от позицията на конституционално-психотипологичната личностна изменчивост в рамките на психологичната норма-акцентуация и граничната аномална личност.

Представени са сравнителни анализи за психотерапевтичната ефективност на различни методи – патогенетична психотерапия и имаготерапия.

Представени са концептуалните методи за третиране на проблема, целта, задачите, хипотезата, обекта, субекта, определени са изследователските методи, научната новост, теоретичната значимост, методите и етапите на теоретико-експерименталното изследване.

В труда е направен анализ на понятието за норма в рамките на конституционално-психотипното личностно непостоянство.

Описана е феноменологичната, автентична личностно-характерологична, личностно-психологическа характеристика на континиума от крайната точка на психологическата норма, под формата на акцентуация на характера към граничната аномална личност, основата на която е конституционалният личностен радикал, и следователно на патологичната психопатична личност.

Патохарактерологичният диагностичен въпросник, личностният въпросник на Айзенк, различните клинични въпросници и скали като най-адекватните инструменти за диагностициране на личностно-характерологичния континуум при подрастващите, позволиха да се измери степента на изразеност, да се проучи структурата и динамиката на непостоянството на личностно-психологичния стереотип на поведение

към самоосъзнаване и мотивация в жизнения цикъл.

Изучаването, оценката, изследването на конституционалните фактори, чрез които настъпва прелом в социалния и информационен стрес, и следователно се определя граничната психологична норма на аномалност на личността при юноши бяха възможни благодарение на психолого-математическия анализ.

За да се проучи психотипологичното непостоянство при юноши в условията на социално-информационен стрес, бяха използвани теория и методология от гледна точка на диференциалната психология, беше представена психологичната феноменология на аномалността в непостоянството на личността в конституционално-континуалната зона в интервала от норма–акцентуация до граничната аномалност на личността. Скалата на категориите на различните психотипове в континуалното пространство отразява нивото на съхраненост на личностната съгласуваност и психотипологичната predisпозиция на личността.

Изхождайки от нивото на личностна и поведенческа изразеност, са представени резултатите от изследването на различни категории юноши, което позволява разграничение по психотипологични критерии.

Патогенетичната психотерапия, основана на възприемането на личността като комплекс от отношения между индивида и обществото, спомогна за постигането на положителни промени в личността.

По време на експеримента бяха идентифицирани редица обстоятелства от жизнения цикъл на юношите при различни обстоятелства, в отношението на юношата към самия себе си, към обществото, преживяването на моменти от живота: усещания, възбуждания, ценностна система, мотиви за неговото поведение, светоглед, определяне на собствени цели, планове за бъдещето, емпатия, симпатии/антипатии, които представляват основните критерии, които формират богатството на вътрешния свят на личността. Вследствие на резултатите е направен анализ в съпоставка с реалностите на живота, бяха проведени сеанси на катативно-имагинативна психотерапия за подобряване на общото психично състояние на юношите.

Диагностиката и корекцията на личностното и поведенческо непостоянство при подрастващите, които са под влияние на социално-информационен стрес, доказват актуалността на анализа на научните изследвания и резултатите. Внимателно е проучено формирането на личностното непостоянство под влиянието на социално-информационен стрес. Беше извършен многостранен патопсихологичен сравнителен анализ на феноменологичната психологична диференциация на подрастващите в условията на социално-информационен стрес;

Изводи

На основата на резултатите, получени от експеримента, авторът е на мнение, че нарушението във фазата на зараждане на първичния нарцисизъм, в следствие на което в младежка възраст се проявява аномалност на личността и непатологични нарушения в поведението, под въздействието на психотерапия при юношите е възможна устойчива обратна динамика на аномалната симптоматика в конституционално-континуалната зона от границата на диапазона на аномалната личност към диапазона норма-акцентуация под влиянието на психотерапия.

1. Резултатите потвърждават, че има ниска толерантност при шизоидите спрямо социално-психологически стресови ситуации и различни екзогенни въздействия като цяло; ограниченост на адаптацията, която е стабилна главно в близкото социално обкръжение: семейство, приятели; лекота на възникване на акцентуация. Важен елемент е проявлението при реципиентите от преобладаващия астеничен тип на

психобиологична реакция, която безусловно е в основата на формирането на стабилен негативен психотипологичен дрейф към диапазона на граничната аномална личност.

2. При юноши с подчертано циклоиден психотип доминира психичната нестабилност над личностната и поведенческата аномалност, при която водещи се явяват невротични и психосоматични разстройства под влиянието на хроничния натиск на социално-стресовите фактори.

3. При понижаване на толерантността към социалните стресори у подрастващите с шизоидна или циклоидна структура на психотипа и с конституционално-психотипологична предиспозиция в хода на взаимодействието със социално-стресови причини, се получава срив в конституционалните психологически фактори за компенсация и адаптация, наблюдава се нестабилност на индивидуалната бариера на психична и психологична адаптация. Също така при юношите се формира личностна аномалия и поведенческа изменчивост, коморбидна психична изменчивост под формата на невротични и психосоматични разстройства, на фона на феноменологично и патопсихологично непостоянство.

4. За да се установи толерантността към външни стресори и преодоляването на индивидуалната психологическа бариера поради засилването на конституционалните фактори на личностна компенсация, е необходимо да се прибегне до специализирана психологическа помощ с помощта на комбиниран психокорекционен инструментариум под формата на групови и индивидуални форми на патогенетична психотерапия при подрастващи с циклоидна структура на психотипа.

5. От това следва, че обръщането към социалните институции в общественото съзнание, както и регламентирането на социално-психологичните стереотипи, не позволяват в достатъчна степен изход от негативния дрейф от диапазона на граничната аномална личност до границите на психопатията.

8. Практически резултат от проведените изследвания е също и използването на индивидуални критерии в психокорекцията с провеждане на комбинирана конституционално-ориентирана психологическа помощ на юноши с реконструкция на дисхармоничните отношения на личността в условията на социално-информационно стресиране.

IV. НАУЧНИ И НАУЧНО-ПРИЛОЖНИ ПРИНОСИ

1. Разработен и апробиран е стандартен комплекс от личностни и клинични тестове, предназначени за осъществяване на многокритериален психологичен анализ за установяване на положителна или отрицателна аномална личност и идентифициране на поведенческата динамика на изследваните лица.

2. Принос за практиката от проведеното изследване е използването на индивидуални критерии в психокорекцията с прилагането на многомерна и комбинирана конституционално-ориентирана психологическа помощ на подрастващите за възстановяване на формираните дисхармонични взаимоотношения на индивида в условия на социално-информационен стрес.

3. Апробирани са конституционално-ориентирани психокорекционни и психотерапевтични методи за работа с юноши, намиращи се в условия на социално-информационен стрес.

4. Резултатите от изследването дават основания за теоретични конструкции и практически разработки, подходящи за психологически и терапевтични технологии, които отчитат не само личностния психотип, но и регистъра, мястото на изследваното лице в конституционално-континуалното пространство.

V. ПУБЛИКАЦИИ, СВЪРЗАНИ С ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Изучение личности подростка, закономерностей развития личности и специфики нарушений в целях оптимизации психотерапевтических воздействий. Международный научный журнал Экономика и бизнес: теория и практика, 2017.
2. Теоретическое обоснование проблемы психотипологической и личностной изменчивости подростков в условиях социально-информационного стрессирования. Журнал Новый взгляд. Международный научный вестник, выпуск 9. Сборник научных трудов. Новосибирск, 2015.
3. Теоретико-практико-ценностная концепция психологической помощи подросткам в условиях социального стрессирования. Журнал «Вестник Медицинского Центра Управления Делами Президента РК, 2014.
4. Психотерапия в современном мире. Газета «Медицина для Вас», 2011.
5. Применение интерактивного метода обучения в молодежном Центре здоровья «Шанырак» г. Астаны. Газета «Медицина для Вас», 2010.
6. Организация комнаты психологической разгрузки в условиях ОВД. Журнал «Вопросы ментальной медицины и экологии», 2006.